

Kjeld Schmidt

Formationsteorien
og historiens mangfoldighed

Juni 1987

Efterord til
Karl Marx / Friedrich Engels:
Verdensmarkedet. Avisartikler, breve m.v. 1847-1895, bd. 3,
Tiderne Skifter, København 1988, pp. 407-469.

Indhold

Formationsteorien og historiens mangfoldighed.....	407
1. Det almene, det særlige og det enkelte	412
1.1. Materialisme og idealisme.....	412
1.2. Det almene og det virkelige	416
1.3. Det abstrakte og det konkrete i erkendelsesprocessen	418
2. Begrebet “den økonomiske samfundsformation”.....	421
2.1. Det abstrakt-almene og det konkret-almene.....	421
2.2. Proces og struktur.....	425
3. Historiens logik.....	428
3.1. Objektivitet og bevidsthed i historien.....	428
3.2. Kontinuitet og diskontinuitet i den økonomiske sam- fundsformations udvikling.....	432
3.2.1. Udgangsproduktionsforholdet.....	434
3.2.2. Det “naturgroede fællesvæsen”.....	435
3.2.3. Udgangsproduktionsforholdet og det grund- læggende produktionsforhold.....	438
3.3. Det almene og det enkelte i formationsteorien	442
3.3.1. Det almene og det universelle, totalitet og heterogenitet.....	442
3.3.2. Sociale organismer, verdenssystemer, progressive epoker.....	445
3.3.3. Begrebet “det historiske miljø”	447
3.4. Historiens struktur.....	450
3.4.1. De antagonistiske udviklingsformers historiske funktion	451
3.4.2. En “naturhistorisk udviklingsproces”.....	453
4. Formationsteorien i det historiske miljø.....	459
5. Formationsteoriens udvikling.....	463
Litteratur.....	465

Formationsteorien og historiens mangfoldighed

Af Kjeld Schmidt

Verdensmarkedet opstod fra slutningen af 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet som et produkt af den kapitalistiske samfundsformations opkomst.¹

I og med etableringen af verdensmarkedet blev produktion og forbrug i alle lande, med Marx' udtryk, "kosmopolitisk". "I stedet for som tidligere at isolere sig og være sig selv nok, træder de forskellige områder og nationer ind i et alsidigt samkvem med hinanden, nationerne kommer til at stå i en alsidig afhængighed af hinanden".² Dannelsen af verdensmarkedet, "sammenknytningen af alle folkeslag i verdensmarkedets net",³ bibragte dermed menneskehedens historie en integreret og universel karakter, den ikke besad forinden.

"Jo mere de enkelte kredse, som indvirker på hinanden, udvider sig i udviklingens forløb, jo mere de enkelte nationaliteters oprindelige isolation tilintetgøres i kraft af den etablerede produktionsmåde, i kraft af det etablerede samkvem, og i kraft af den derved spontant frembragte arbejdsdeling mellem forskellige nationer, desto mere bliver historien til verdenshistorie."⁴

Historien har sin egen historie. Alverdens folkeslags historie bliver først verdenshistorie i og med den universelle integration af folkeslagene i internationalt økonomisk samkvem. Først med dannelsen af verdensmarkedet og integrationen af folkeslagene heri bliver verdenshistorien en umiddelbar realitet.⁵ Først da er "verdenshistoriske, empirisk universelle individer sat i stedet for de lokale"; "individernes verdenshistoriske eksistens" er en realitet, "dvs. eksistensen af individer, der umiddelbart er forbundet med verdenshistorien".⁶

Den kapitalistiske samfundsformation er den første formation, der har haft en decideret universel tendens. "Tendensen til at frembringe verdensmarkedet er umiddelbart givet i selve kapitalens begreb. Enhver grænse fremtræder

1 Friedrich Engels: *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft*. ["Anti-Dühring"] (1877-78); MEW, bd. 20, p. 191.

2 Karl Marx og Fr. Engels: *Det kommunistiske partis manifest* (februar 1848); MEUS, bd. 1, p. 30. (MEUS står for Karl Marx og Friedrich Engels: *Udvalgte skrifter*, bd. 1-2, København 1952).

3 Karl Marx: *Das Kapital*, bd. 1 (1867, 2. udg. 1873); MEW, bd. 23, p. 790.

4 Karl Marx und Fr. Engels: *Die deutsche Ideologie. Kritik der neuesten deutschen Philosophie...* (1845-46); kap. 1, (i: Karl Marx / Friedrich Engels: *Ausgewählte Werke in sechs Bänden*, Berlin 1972, bd. 1), pp. 228 f. (Den citerede udgave af værkets første kapitel er resultatet af en ny gennemgang af manuskriptet og afviger en del fra de tidligere udgaver).

5 Karl Marx: "Einleitung" (august 1857); MEGA, bd. II/1.1, p. 44. (MEGA står for Karl Marx / Friedrich Engels: *Gesamtausgabe*, Berlin 1975 ff.)

6 Karl Marx und Fr. Engels: *Die deutsche Ideologie* (1845-46); kap. 1, pp. 226 f.

som en skranke, der skal overvindes.”⁷ Kapitalismen tilintetgjorde de overleverede produktionsmåder og etablerede de kapitalistiske produktionsforhold i global målestok. Kapitalen frembringer dermed “et samfundstrin over for hvilket alle tidligere kun fremtræder som *lokale udviklinger* af menneskeheden og som *naturidolatri*”.⁸ Den kapitalistiske samfundsformation bringer med billige varepriser og kanonbåde den mangfoldigt sammensatte menneskehed i samkvem og bringer dermed enhed i menneskehedens broget mangfoldige historie.

Men eftersom først den kapitalistiske samfundsformation tenderer mod det universelle, betyder det så, at der ikke eksisterer almene udviklingslove for menneskehedens historie indtil kapitalismens opkomst? Betyder det, at førkapitalistiske formationer kun har lokal eller regional eksistens? Betyder det med andre ord, at teorien om den økonomiske samfundsformations udvikling kun har begrænset gyldighed eller slet ikke har gyldighed for menneskehedens udvikling, før kapitalen med vold og damp bragte enhed i verdenshistoriens mangfoldighed?

Formationsteorien fik af Karl Marx sin klassiske skikkelse i forordet til *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft* fra 1859. I teseagtig form skrev Marx her bl.a.:

“I store omrids kan man betegne den asiatiske, den antikke, den feudale og den moderne borgerlige produktionsmåde som progressive epoker i den økonomiske samfundsformations udvikling. De borgerlige produktionsforhold er den sidste antagonistiske form for den samfundsmæssige produktionsproces [...]; de produktivkræfter, som udvikler sig i det borgerlige samfunds skød, skaber imidlertid tillige de materielle betingelser for løsningen af denne antagonisme. Med denne samfundsformation ender derfor det menneskelige samfunds forhistorie.”⁹

Er de i forordet formulerede grundteser i formationsteorien forenelige med den kendsgerning, at historien har sin egen historie? Hvorledes er det muligt at tale om “progressive epoker i *den* økonomiske samfundsformations udvikling”, når verdensmarkedet endnu ikke er dannet, og når menneskehedens udvikling derfor endnu fremtræder som en broget mangfoldighed af “lokale udviklinger”? Må formationsteoriens gyldighedsområde altså begrænses til den kapitalistiske epoke? Er den klassiske formulering af formationsteorien med andre ord uholdbar? Kan man altså ikke på basis af formationsteorien placere de kapitalistiske samfundsform som den sidste antagonistiske form? Er den marxistiske teori om den kommunistiske samfundsformation som det lovmæssigt næste stadi i det menneskelige samfunds udvikling altså ikke videnskabeligt begrundet? Har teorien om arbejderklassens ledende rolle, om den socialistiske revolution og om proletariatets diktatur med andre ord blot postulatorisk karakter? Har den revisionistiske kritik af marxismen med andre ord grundlæggende ret i, at den materialistiske historieopfattelse er uholdbar?¹⁰

7 Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857-58); MEGA, bd. II/1.2, pp. 320 f.

8 Ibid., p. 322.

9 Karl Marx: *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft* (1859); MEGA, bd. II/2, pp. 100 f.

10 Jvf. f.eks. Eduard Bernstein: *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie* (1899); Hamburg 1969, pp. 33, 209. Revisionismen er bl.a.

Videre: Det er blevet fremført, at Marx selv på et senere tidspunkt skulle have forkastet udformningen af formationsteorien fra 1859 som uholdbar.¹¹ Nogle af Marx' senere skrifter, især skrifterne om Rusland, jvf. hans udkast til brev til *Ote estvennyja Zapiski* fra 1877¹² og hans udkast til brev til Vera Zasulic] fra 1881,¹³ er således blevet fortolket som udtryk for, at Marx selv nåede frem til, at den klassiske formulering af formationsteorien i forordet fra 1859 ikke var gyldig, og at han altså brød med denne formulering.

Marx diskuterede i disse sene skrifter det store spørgsmål, som flere generationer af russiske revolutionære fra og med N. G. C}ernys]evskij baksede med, nemlig spørgsmålet, om det var nødvendigt for Rusland at gennemleve kapitalistiske regimes pinsler for at kunne tilegne sig dets frugter.

Marx havde tidligere placeret kapitalismen som en uhyre progressiv kraft. Kapitalismen tilintetgjorde i global målestok de overleverede naturgroede produktionsmåder og satte i deres sted en produktionsmåde baseret på storindustriel produktion og videnskabeligt-teknisk udvikling.

"Bourgeoisiet river alle, selv de mest barbariske nationer, med ind i civilisationen ved den hurtige forbedring af alle produktionsmidler, ved det kolossale fremskridt med hensyn til samfærdselsmidlerne. De billige varepriser er det svære artilleri, som skyder alle kinesiske mure i grus, som er i stand til at overvinde selv det mest hårdnakkede fremmedhad hos barbarerne. Det tvinger alle nationer til at tilegne sig bourgeoisiets produktionsmåde, hvis de ikke vil gå til grunde; det tvinger dem til at indføre den såkaldte civilisation, dvs. blive bourgeois'er. Kort sagt, bourgeoisiet skaber sig en verden i sit eget billede."¹⁴

Ved at skabe sig en verden i sit billede skaber bourgeoisiet de materielle forudsætninger for den kommunistiske samfundsformation. Frembringelsen af verdensmarkedet var således ifølge Marx kapitalens store historiske mission.¹⁵

I overensstemmelse med denne verdenshistoriske placering af kapitalismen bemærker Engels f.eks. i 1848 i en kommentar til Frankrigs kolonisering af Nordafrika:

"Alle disse nationer af barbarer ser meget stolte, ædle og prægtige ud på afstand, men så snart man kommer dem nær, opdager man, at de, ligeså vel som de mere civiliserede

kendetegnet ved gladeligt at erlægge verbal tribut til den marxistiske teori om den kapitalistiske økonomi for så samtidig at bekæmpe den materialistiske historieopfattelse. Af nyere forfattere i samme ærinde må nævnes hele den "kapitallogiske" skole, jvf. f.eks. Hans-Jørgen Schanz: *Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status*, Århus 1973, pp. 11, 37, 153-163.

- 11 Jvf. H.-J. Schanz: *Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status* (1973); Uffe Østergaard: "Studiet af førkapitalistiske samfundsforhold - mulighed og relevans. Teoretiske og metodiske problemer", *Den jyske historiker*, bd. 6, 1976, pp. 52-135, samt Curt Sørensen: *Marxismen og den sociale orden*, Århus 1976, pp. 122 f.
- 12 Karl Marx: Udkast til brev til *Ote estvennyja Zapiski* (november 1877); Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 3, pp. 248-251.
- 13 Karl Marx: Tre udkast til et brev til V. I. Zasulic] (marts 1881); Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 3, pp. 265-284.
- 14 Karl Marx und Fr. Engels: *Det kommunistiske partis manifest* (februar 1848); MEUS, bd. 1, p. 30 f.
- 15 Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857-58); MEGA, bd II/1.1, pp. 92-94 og bd. II/1.2, p. 322.

nationer, styres af begæret efter vinding og blot anvender grovere og mere grusomme midler. Og når alt kommer til alt, er den moderne borger, med den civilisation, industri, orden og i det mindste relative oplysning, der følger med ham, at foretrække fremfor feudalthæren eller den maroderende røver tillige med den barbariske samfundstilstand, de tilhører.”¹⁶

Og i en række analyser af den historiske betydning af det britiske herredømme i Indien anlagde Marx godt fem år senere en tilsvarende historisk betragtning:

“Det er ganske vist, at England kun var drevet af de allerskændigste interesser, da det forårsagede en social omvæltning i Hindustan, og at den måde, hvorpå denne blev gennemtvunget, var tåbelig. Men spørgsmålet er, om mennesket kan fuldbringe sin mission, uden at der finder en gennemgribende revolution sted i Asiens samfundsform? Hvis dette ikke er tilfældet, har England, uagtet hvilke forbrydelser det har begået, været historiens ubevidste redskab til at frembringe en sådan revolution.”¹⁷

Marx sammenfattede analysen ved at minde om, at de ufattelige og massive ødelæggelser, den britiske herredømme i Indien afstedkom, kun er “det organiske resultat” af det kapitalistiske produktionssystem, og konstaterede dernæst:

“Denne produktion hviler på kapitalens absolutte herredømme. Kapitalens centralisering er af essentiel betydning for kapitalens eksistens som uafhængig magt. Denne centraliserings ødelæggende indflydelse på verdens markeder afslører kun i de mest gigantiske dimensioner, at den politiske økonomis iboende, organiske love nu er virksomme i hver eneste civiliserede by. Bourgeoisiets historiske periode er nødt til at skabe det materielle grundlag for en ny verden på den ene side det universelle samkvem, der er baseret på menneskehedens gensidige afhængighed, tilligemed midlerne til dette samkvem; på den anden side udviklingen af menneskets produktivkræfter og ændringen af den materielle produktion til en videnskabelig beherskelse af naturkræfterne. Bourgeoisiets industri og handel skaber disse materielle betingelser for en ny verden på samme måde som geologiske revolutioner har skabt jordens overflade. Når en omfattende social revolution har overtaget resultaterne af bourgeoisiets epoke, verdensmarkedet og de moderne produktivkræfter, og har underkastet dem de mest fremskredne folkeslags fælles kontrol, først da vil menneskets fremskridt ophøre med at ligne hint afskyelige hedenske idol, der kun ville drikke nektar af de dræbtes kranier.”¹⁸

Fra sidst i 1870'erne anlagde Marx og Engels imidlertid et noget andet syn på kapitalismens rolle. I det russiske tidsskrift *Ote estvennyja Zapiski* fra oktober 1877 havde den liberale narodnik N. K. Mihailovskij i kamp mod marxismen tilskyndet “russiske mænd til at finde en udviklingsgang for deres fædreland, forskellig fra det, der er foregået og foregår i det vestlige Europa”.¹⁹ Han forsøgte at lægge gift for marxismen ved at hævde, at Rusland ifølge denne nødvendigvis måtte gennemgå det kapitalistiske regimes rædsler. I sit udkast til brev til tidsskriftets redaktion afviste Marx imidlertid kategorisk, at hans “historiske skitse af kapitalismens opkomst i Vesteuropa”

16 *The Northern Star*, 22. januar 1848; Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 1, p. 39. Jvf. endvidere Fr. Engels: “Bevægelserne i 1847”, *Deutsche-Brüsseler-Zeitung*, 23. januar 1848; Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 1, p. 34.

17 Karl Marx: “Det britiske herredømme i Indien”, *New York Daily Tribune*, 25. juni 1853; Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 1, p. 180.

18 Karl Marx: “De fremtidige resultater af det britiske herredømme i Indien”, *New York Daily Tribune*, 8. august 1853; Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 1, p. 217.

19 *Ote estvennyja Zapiski*, 1877, nr. 10, p. 326.

(i kapitlet om den sk. oprindelige akkumulation i *Kapitalen*) skulle kunne fortolkes som

"en historiefilosofisk teori om den almindelige udvikling, som skæbnebestemt bliver påtvunget alle folk, uanset hvilke historiske betingelser de befinder sig under, for til sidst at nå til den økonomiske formation, som med det samfundsmæssige arbejdes største produktive kraft sikrer den mest alsidige udvikling af mennesket."²⁰

Den eneste konklusion om Ruslands fremtid, Mihailovskij kunne have draget af Marx' "historiske skitse", var iflg. Marx denne:

"Hvis Rusland forsøger at blive en kapitalistisk nation i lighed med de vesteuropæiske nationer - og i de senere år har landet gjort meget store anstrengelser i denne retning -, så vil dette ikke lykkes, med mindre det forud har forvandlet en stor del af sine bønder til proletarer; og herefter, når landet først er blevet ført ind under det kapitalistiske regime, så vil det blive underkastet dette systems ubønhørlige love på samme måde som andre profane nationer. Kort og godt."²¹

For ikke at overlade noget til gisninger anførte Marx, at han efter at have lært sig russisk og i mange år studeret de officielle og andre publikationer om den økonomiske udvikling i Rusland var nået frem til dette resultat:

"hvis Rusland fortsætter med at følge samme vej, som det har gjort siden 1861, vil det forpasse den mest oplagte lejlighed som historien nogensinde har tilbudt et folk til at undgå alle de kapitalistiske regimes pinsler."²²

Hvorledes forholder denne analyse af Ruslands fremtid sig til analysen af resultaterne af det britiske herredømme i Indien? Hvorledes forholder Marx' kategoriske afvisning af "en almen historiefilosofisk teori, hvis højeste dyd er, at den er overhistorisk"²³ sig til formuleringen af formationsteorien i forordet fra 1859? Er formationsteorien i sin klassiske formulering "overhistorisk"? Har den borgerlige og revisionistiske kritik af den historiske materialisme altså ret?²⁴

20 Udkast til brev til *Ote estvennyja Zapiski* (november 1877); Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 3, p. 250.

21 *Ibid.*, p. 250.

22 *Ibid.*, p. 249.

23 *Ibid.*, p. 251.

24 "Der findes ingen menneskehedens historie, der findes kun et ubestemt antal historier om diverse aspekter af menneskelivet", hævder den nypositivistiske filosof, Karl R. Popper i sit store kampskrift mod marxismen. (Karl R. Popper: *The Open Society and its Enemies*, vol. 2 (1945, rev. udg. 1952, 1962, 1966); New York 1967, p. 270.)

1. Det almene, det særlige og det enkelte

Det kan siges straks, at der intet brud er i Marx' historieteori mellem f.eks. 1859 og 1877. Problemet ligger et helt andet sted. Når formuleringen af formationsteorien i forordet fra 1859 opfattes som værende i modsætning til Marx' senere afvisning af "en almen historiefilosofisk teori, hvis højeste dyd, er, at den er overhistorisk", er det et udslag af, at man læser noget ind i formuleringen fra 1859, der ikke er der. Det er udtryk for en mangelfuld forståelse af Marx' materialisme.

1.1. Materialisme og idealisme

For Hegel var abstrakt tænkning ingen dyd.²⁵ Den abstrakte tænkning ser bort fra tingenes mangfoldighed. Kunsten består i at tænke konkret, dvs. gennem abstraktion at udtrykke tingenes konkrete, specifikke natur. Ved udtrykket *det konkrete* forstod Hegel enheden i mangfoldigheden, dvs. enheden af forskellige og modsatrettede bestemmelser; ved udtrykket *det abstrakte* forstod han derimod den almene lighed mellem fænomener. Tilsvarende skelnede han mellem *forestillingen* om en ting og *begrebet* om en ting. Forestillingen såvel som begrebet er abstrakt. Hverken forestillingen eller begrebet kan udtrykke virkelighedens sanselige fylde. I forestillingen udtrykkes den abstrakte lighed mellem fænomener, *det abstrakt-almene*. I begrebet udtrykkes også noget alment, men vel at mærke det almene, der omfatter rigdommen af specifikke egenskaber, erkendt i deres indre enhed; begrebet udtrykker *det konkret-almene*.²⁶

For så vidt var Hegel materialist. Problemet er, at det konkrete for Hegel ikke var det virkelige udgangspunkt, men et produkt af tænkningen.

Idealismen er som bekendt bestemt ved sit særlige svar på "filosofiens grundspørgsmål", spørgsmålet om åndens eller materiens primat. Idealismens svar på dette spørgsmål er dog som regel ikke bevidst og direkte. Faktisk vil - som påpeget af Lenin i forbindelse med kritikken af A. Bogdanov - "ikke en eneste idealist bestride naturens primære oprindelse". Sagen er imidlertid den, som Lenin udtrykker det, at for idealismen

"var det ikke nogen primær oprindelse, i virkeligheden tages naturen ikke *som umiddelbart* givet, som udgangspunkt for erkendelsesteorien. [...]. Kernen i idealismen består i, at den tager det psykiske som første udgangspunkt; ud fra dette udledes naturen, og *først derpå* udledes den almindelige menneskelige bevidsthed af naturen. Det oprindelige 'psykiske' viser sig derfor altid som en død abstraktion, der dækker over en udvandet teologi."²⁷

25 Jvf. G. W. F. Hegel: "Wer denkt abstrakt?" (1807); *Werke*, bd. 2, Frankfurt am Main 1970, pp. 575-581.

26 Jvf. E. V. Iljenkov: *Die Dialektik des Abstrakten und Konkreten im "Kapital" von Karl Marx* (1960), Vestberlin 1979, pp. 23-26, 42-46, 147-157.

27 V. I. Lenin: *Materialisme og empiriokriticisme. Kritiske bemærkninger om en reaktionær filosofi* (1909); København 1970, pp. 191 f.

Kernen i idealismen er med andre ord, at den - bevidst eller ubevidst - lader tænkningen tage udgangspunkt i et produkt af tænkningen, i det abstrakt-almene. Det virkelige udgangspunkt derimod er det konkrete:

"Det konkrete er konkret, fordi det er sammenfatningen af mange bestemmelser, altså det mangfoldiges enhed. I tænkningen fremtræder det konkrete derfor som sammenfatningens proces, som resultat, ikke som udgangspunkt, selv om det er det virkelige udgangspunkt og derfor også er udgangspunktet for anskuelsen og forestillingen."²⁸

Netop fordi det konkrete er sammenfatningen af mange bestemmelser, fremtræder det konkrete i tænkningen som *resultat* af tænkningen, ikke som tænkningens udgangspunkt. Idealismen lader sig vildføre af dette skin.

"Hegel geråede derfor ud i den illusion at opfatte det reale som resultat af den i sig selv sammenfattende, i sig selv fordybende og af sig selv bevægende tænkning, mens metoden at stige fra det abstrakte op til det konkrete kun er tænkningens måde at tilegne sig det konkrete på, at reproducere det som et åndeligt konkretum. Men på ingen måde selve det konkrètes tilblivelsesproces."²⁹

Den konkrete realitet er udgangspunktet for tænkningen. Den videnskabelige tænkning reproducerer det konkrete ad tænkningens vej og frembringer derved en kognitiv repræsentation af den konkrete totalitet, en tanketotalitet. For Hegel, for hvem "den begripende tænkning er det virkelige menneske", og for hvem "den begrebne verden som sådan er den eneste virkelige, fremtrådte kategoriernes bevægelse derfor som den virkelige produktionsakt [...], hvis resultat verden er; og dette er - men dette er igen en tautologi - for så vidt rigtigt, som den konkrete totalitet som tanketotalitet, som et tankekonkretum faktisk er et produkt af tænkning".³⁰

Derved forflygtigede Hegel det konkrete, det var hans agt at finde vejen til. Hans idealistiske position blokerer vejen til det konkrete. "For Hegel er tænkeprocessen, som han endda under navnet ideen forvandler til et selvstændigt subjekt, demiurgen for det virkelige, der kun udgør ideens ydre fremtoning".³¹ Han hævdede således, at "selve den logiske fornuft er [...] det substantielle eller reale, der sammenholder alle abstrakte bestemmelser i sig og er deres gedigne, absolut konkrete enhed".³² Hegel selvstændiggjorde derved det almene, bestemte det ideelt, gjorde selve begrebet genstandsmæssigt. Begrebet var for ham det i og for sig selv værende. Det enkelte var således en realisering af det almene.

Denne modstilling af det almene og det enkelte er "grunddualismen" i Hegels logik.³³ I kraft af denne modstilling af det almene og det enkelte, i kraft af selvstændiggørelsen af det almene som det substantielle forfladigede Hegel det konkrete, virkelighedens uendelige modsætningsfyldte mangfoldighed til blotte differentierede bestemmelser af ét og samme væsen, den absolutte idé. De virkelige modsætninger blev derved fremtrædelsesformer for en angiveligt "dybere", men slet og ret ideel identitet. I 1843, i et skrift helliget opgøret med Hegels filosofi, fremhævede Marx denne afstumpning af modsætningerne som Hegels hovedfejl:

28 Karl Marx: "Einleitung" (august 1857); MEGA, bd. II/1.1, p. 36.

29 Ibid

30 Ibid, p. 37.

31 Karl Marx: *Das Kapital*, bd. 1 (1867, 2. udg. 1873); MEW, bd. 23, p. 27.

32 G. W. F. Hegel: *Wissenschaft der Logik* (1812-16); Berlin 1971, bd. 1, p. 29.

33 Karl Marx: *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie* (1843); MEGA, bd. I/2, p. 98.

“Hegels hovedfejl består deri, at han opfatter modsigelsen i *fremtoningen* som *enhed i idéen, i væsnet*, mens modsigelsen rigtignok har noget dybere som sit væsen, nemlig en *væsentlig modsigelse*.”³⁴

Hos Hegel - og hos idealismen generelt - perverteres dialektikken. Det almene selvstændiggøres som det substantielle, det særlige og det enkelte bliver blotte fremtrædelsesformer for det almene, mangfoldigheden blegner, modsætningerne forfladiges. Præcist det samme kan man sige om den “materialisme”, der ikke tager udgangspunkt i naturen som umiddelbart givet, i materiens uendelige mangfoldighed, men i en så at sige denatureret materie, i en abstraktion.³⁵ Også her selvstændiggøres det almene som det substantielle, mangfoldigheden blegner, modsætningerne forfladiges.

Marxismen er levende, saft- og kraftfuld materialisme. Det konkrete er ikke et farve- og smagsløst produkt af tænkningen. Genstanden er i sig selv konkret. Materien er uendeligt mangfoldig. Den er kendetegnet ved den “universelle, alsidige, levende sammenhæng af alt med alt”.³⁶ Det konkrete er enheden i genstandens mangfoldighed, den reale sammenhæng og vekselvirkning mellem alle genstandens aspekter. På et tidligt tidspunkt skrev Engels således til Marx: “vi må udgå fra empirismen og materialismen [...]; vi må udlede det almene fra det enkelte, ikke af det selv eller ud af den blå luft à la Hegel.”³⁷

Den materialistiske kritik af den idealistiske forfalskning og forfladigelse af dialektikken hos Hegel m.fl., som Marx indledte med kritikken af den hegel'ske retsfilosofi i sommeren 1843, blev opsummeret kun to år senere i et kampskrift vendt mod “unghegelianerne”. Heri afregner Marx og Engels effektivt med, hvad de betegner som “den spekulative konstruktions hemmelighed”:

“Når jeg ud fra de virkelige æbler, pærer, jordbær, mandler danner mig den almene forestilling ‘*frugt*’; når jeg går videre og *bilder mig ind*, at min ud fra de virkelige frugter vundne abstrakte forestilling ‘*frugten*’ skulle være et uden for mig eksisterende væsen, ja skulle være pærens, æblets etc. *sande* væsen, så erklærer jeg - *spekulativt* udtrykt - ‘*frugten*’ for æblets, pærens, mandelens etc. *substans*. I så fald siger jeg altså, at det for pæren er uvæsentligt at være pære, for æblet uvæsentligt at være æble. Det væsentlige ved disse ting er altså ikke deres virkelige, sanseligt anskuelige tilværelse [Dasein], men det væsen, jeg har abstraheret fra dem og tillagt dem, min forestillings væsen, ‘*frugten*’. Jeg erklærer altså i så fald æble, pære, mandel etc. for blotte eksistensmåder, *modi* for ‘*frugten*’. Min forgængelige, af sanserne understøttede forstand *skelner* ganske vist et æble fra en pære og en pære fra en mandel, men min spekulative fornuft erklærer denne sanselige forskellighed for uvæsentlig og ligeegyldig. Den ser i æblet *det samme* som i pæren og i pæren *det samme* som i mandelen, nemlig ‘*frugten*’. De særegne virkelige frugter gælder nu kun som *skin*frugter, hvis *sande* væsen er ‘*substansen*’, ‘*frugten*’.

34 Ibid., p. 100.

35 Stalin opfattede f.eks. alle særlige og individuelle foretelser som instantieringer af almene principper. Var disse almene principper først bestemt, kunne det særlige og det enkelte således udledes af det almene ved simpel logisk deduktion. Jvf. J. Stalin: “Om dialektisk og historisk materialisme” (september 1938), i *Leninismens problemer* (1940), København 1949, pp. 530-556.

36 V. I. Lenin: Konspekt zu Hegels “Wissenschaft der Logik” (sept.-dec. 1914); *Werke*, bd. 38, Berlin 1964, pp. 136 f.

37 Fr. Engels til Karl Marx, 19. november 1844; MEW, bd. 27, p. 12.

På denne måde når man ikke til nogen særlig *rigdom af bestemmelser*. Den mineralog, hvis hele videnskab indskrænker sig dertil, at alle mineralers hemmelighed er mineral - ville være mineralog - *i egen indbildning*. Ved ethvert mineral siger den spekulative mineralog 'mineralet', og hans videnskab indskrænker sig til at gentage dette ord så ofte, som der findes virkelige mineraler.

Den spekulation, der af de forskellige virkelige frugter har lavet *én* abstrakt 'frugt', 'frugten', må derfor - for at opnå skinnet af et virkeligt indhold - på en eller anden måde forsøge at komme tilbage igen fra 'frugten', fra 'substansen' til de virkelige *forskelligartede* profane frugter, til pæren, æblet, mandelen etc. Lige så let, det nu er ud fra de virkelige frugter at skabe den abstrakte forestilling 'frugten', lige så vanskeligt er det at frembringe virkelige frugter ud fra den abstrakte forestilling 'frugten'. Det er tilmed umuligt at komme fra en abstraktion til det *modsatte* af abstraktionen, hvis jeg ikke *opgiver* abstraktionen.

Den spekulative filosof opgiver derfor igen abstraktionen 'frugten', men på en *spekulativ, mystisk* måde, nemlig under udseende af *ikke* at opgive den. Han går derfor i virkeligheden også kun for et syns skyld ud over abstraktionen. Han ræsonnerer omtrent således:

Hvis æblet, pæren, mandelen, jordbærene i sandhed ikke er andet end 'substansen', 'frugten', så melder sig spørgsmålet, hvorledes det kommer sig, at 'frugten' viser sig for mig snart som æble, snart som pære, snart som mandel, hvoraf kommer dette *skin af mangfoldighed*, der så iøjnefaldende modsiger min spekulative anskuelse om *enheden, substansen, frugten*?

Det kommer af, svarer den spekulative filosof, at 'frugten' ikke er et dødt, forskelsløst, hvilende, men et levende, fra sig selv forskelligt, bevæget væsen. De profane frugters forskellighed er ikke kun af betydning for *min* sansemæssige forstand, men for 'frugten' selv, for den spekulative fornuft. De forskellige profane frugter er forskellige livsytringer af den 'éne frugt', de er krystalliseringer dannet af 'frugten' selv. Altså antager 'frugten' i f.eks. æblet en æblemæssig tilværelse, i pæren en pæremæssig tilværelse. Man må altså ikke længere sige, at æblet er 'frugten', mandelen er 'frugten', men derimod: 'frugten' sætter sig som pære, 'frugten' sætter sig som æble, 'frugten' sætter sig som mandel, og de forskelle, der adskiller æble, pære, mandel fra hinanden, er netop 'frugtens' selvdifferentieringer og gør netop de særlige frugter til forskellige led i 'frugtens' livsproces. 'Frugten' er altså ikke længere nogen indholdsløs, forskelsløs enhed, den er enheden som frugternes *alt-hed*, deres 'totalitet', der udgør en 'organisk inddelt rækkefølge'. For hvert led i denne rækkefølge antager 'frugten' en mere udviklet, mere artikuleret tilværelse, indtil den endelig som 'sammenfatningen' af alle frugter samtidig er den levende *enhed*, som indeholder hver af dem opløst i sig og skaber hver af dem ud fra sig selv [...].

Man ser: mens den kristne religion kun kender *én* inkarnation af gud, så besidder den spekulative filosofi lige så mange inkarnationer, som der findes ting, ligesom de her i enhver frugt besidder en inkarnation af substansen, den absolutte frugt. Hovedinteressen for de spekulative filosoffer består altså i at frembringe *eksistensen* af de virkelige profane frugter og med hemmelighedsfulde miner at sige, at der findes æbler, pærer, mandler og rosiner."

Men, pointerede Marx og Engels:

"æblerne, pærerne, mandlerne og rosinerne, som vi genfinder i den spekulative verden, er kun blotte *skinæbler, skinpærer, skinmandler og skinrosiner*, thi de er livsmomenter af 'frugten', dette abstrakte *forstandsvæsen*, de er altså selv abstrakte *forstandsvæsener*. Det morsomme ved spekulationen er at genfinde alle virkelige frugter, men vel at mærke som frugter, der har en højere mystisk betydning; er fremvokset af din hjernes æter og ikke af den naturlige jordbund; inkarnationer af 'frugten', af det *absolutte subjekt*. Når du vender tilbage fra abstraktionen, fra det *overnaturlige* forstandsvæsen 'frugten' til de virkelige *naturlige* frugter, så giver du dermed

tillige de naturlige frugter en overnaturlig betydning og forvandler dem til lutter abstraktioner. Din hovedinteresse er det netop at påvise 'frugtens' *enhed* i alle disse livsytringer, i æblet, pæren, mandelen, altså disse frugters *mystiske sammenhæng*, og påvise hvorledes 'frugten' i enhver af disse *trinvis* virkeliggøres og *nødvendigtvis* fra sin tilværelse som f.eks. rosin går videre til sin tilværelse som mandel. De profane frugter består derfor *ej heller længere* i deres *naturlige* egenskaber, *men* i kraft af deres *spekulative* egenskab, i kraft af hvilken de indtager en bestemt plads i 'den absolutte frugts' livsproces.

Det almindelige menneske mener ikke at sige noget ekstraordinært, når han siger, at der findes æbler og pærer. Men når filosofen udtrykker disse eksistenser på spekulativ vis, har han sagt noget *ekstraordinært*. Han har fuldført et *mirakel*, han har af det uvirkelige *forstandsvæsen* 'frugten' frembragt de virkelige naturvæsen, æblet, pæren etc., dvs. han har af sin *egen abstrakte forstand*, som han forestiller sig som et absolut subjekt uden for sig selv, her som 'frugten', *frembragt* disse frugter, og i hver eksistens han udtaler, fuldbyrder han en skabelsesakt.

Det er klart, at den spekulative filosof kun overkommer denne forbløffende skabelsesakt, idet han indskyder almenkendte, i den virkelige anskuelse forefundne egenskaber ved æblet, pæren, etc. som bestemmelser, han har *opfundet*; idet han giver det, som kun den abstrakte forstand kan skabe, nemlig de abstrakte forstandsformler, de virkelige tings *navn*; idet han endelig erklærer sin *egen* virksomhed, hvorved *han overgår* fra forestillingen om æblet til forestillingen om pæren, som det absolutte subjekts, 'frugtens' *selvvirksomhed*.

Denne operation kalder man i spekulativ talemåde: begribe *substansen* som *subjekt*, som *indre proces*, som *absolut person*, og denne opfattelsesmåde [Begreifen] udgør den væsentlige karakter ved den *hegel'ske* metode.³⁸

Det almene er prædikat, ikke subjekt. Det almene "sætter sig" ikke som det enkelte. Det enkelte er ikke en instantiering af det almene. Det almene fremgår tværtimod af det enkeltes bevægelse. Vi må derfor udlede det almene af det enkelte. Vi må tage udgangspunkt i den umiddelbart givne, brogede og modsætningsfyldte mangfoldighed. Eller med Lenins formulering:

"[Det] enkelte eksisterer kun i den sammenhæng, der fører til det almene. Det almene eksisterer kun i det enkelte, kun gennem det enkelte. Enhver individualitet er (en partikel eller en side eller det væsentlige ved) det enkelte. Enhver generalitet omfatter kun tilnærmelsesvis alle enkelte genstande. Enhver individualitet indgår ufuldstændigt i det almene osv. osv. Enhver individualitet hænger med tusinde overgange sammen med en anden **art** af individualiteter (ting, fremtoninger, processer) osv."³⁹

1.2. Det almene og det virkelige

Det almene eksisterer ikke selvstændigt; det eksisterer ikke uden for, over eller bag ved det enkelte. Det almene kan kun eksistere *i* det enkelte. Dette er en af materialismens grundsætninger.

Eftersom det almene kun eksisterer i det enkelte, er det almene ikke umiddelbart synligt.⁴⁰ Erkendelsen af det almene kræver abstraktionskraft. Det almene er imidlertid ikke en konstruktion. Selv om det almene ikke eksisterer

38 Karl Marx und Fr. Engels: *Die heilige Familie...* (1845); MEW, bd. 2, pp. 60-62.

39 V. I. Lenin: "Zur Frage der Dialektik" (1915); *Werke*, bd. 38, p. 340.

40 A. K. Pokrytan: *Das Historische und das Logische in der ökonomischen Theorie des Sozialismus* (1978); Berlin 1981, p. 38.

selvstændigt og derfor kun kan erkendes ved hjælp af abstraktion, har det objektiv karakter. Dette er det springende punkt i forhold til den subjektiv-idealistske kritik af marxismen. I den metafysiske tænkning er det almene absolut modstillet det særlige og det enkelte. Den objektive idealisme (Hegel) tillægger det almene en selvstændig eksistens som det substantielle, hvis blotte fremtoning det enkelte er, mens den subjektive idealisme (nykantianisme, nypositivisme og eksistentialfilosofi) derimod reducerer det almene til en mental konstruktion. Fælles for begge retninger er, at det almene modstilles det særlige og det enkelte. Den sk. "kapitallogiske" skole har således, via Frankfurterskolen, sine rødder i den subjektive idealisme (nykantianisme, eksistentialfilosofi, negativ teologi).⁴¹ Den "kapitallogiske" skoles gamle stormester, Roman Rosdolsky hævdede f.eks., "at den gennemgående antagelse i de to første bind [af *Kapitalen*], at varerne udveksles til deres værdier, var af rent metodologisk karakter og ikke skulle udsige noget om den konkrete virkelighed".⁴² En anden af ophavsmændene til retningen, H.-G. Backhaus, hævder tilsvarende, at "den 'almene genstand' som sådan, dvs. værdien som værdi slet ikke lader sig udtrykke, men kun 'fremtræder' i fordrejet form, nemlig som et 'forhold' mellem to brugsværdier".⁴³ Eftersom det almene, værdien, ikke fremtræder selvstændigt som det almene, som værdi, og altså ikke fremtræder umiddelbart iagttageligt, er det iflg. Backhaus "noget tænkt". "Værdien af et produkt er som noget tænkt forskelligt fra produktet selv. På den anden side er værdien altid et produkts værdi og fremtræder således som 'idealform' for noget materielt. Som noget tænkt er værdien bevidstheden 'iboende'." ⁴⁴ Men et væsen, der ikke fremtræder, er et uvæsen. Det er et fantasifoster. Det væsentlige fremtræder. Men det fremtræder aldrig "som sådant". Al "videnskab ville være overflødig, hvis tingenes fremtrædelsesform umiddelbart faldt sammen med deres væsen".⁴⁵ Det væsentlige fremtræder altid i fordrejet form. Videnskabens opgave er netop at finde det væsentlige i fremtoningen, dvs. genstandens "indre sammenhæng", dens "indre organisation".⁴⁶

Det almene eksisterer i det enkelte, kan kun eksistere i det enkelte. Det vil sige, at det almene har *real* eksistens. Det eksisterer *genstandsmæssigt*, men ikke "som sådant". Det eksisterer *i det enkelte*. Et specifikt eller individuelt fænomen kan i den givne helhed have en rolle som "bærer" af det almene. Det enkelte varetager i så fald en *almen funktion* inden for totaliteten. For Hegel var en sådan tanke utænkelig. Hans idealistske position blokerede ham. Da

41 For en kritik af kapitallogikken, jvf. Peter Ruben: "Über Methodologie und Weltanschauung der Kapitallogik", *Sozialistische Politik*, nr. 42, Vestberlin 1977, pp. 40-64, og Camilla Warnke: "Lenins Dialektik-Konzept und links-radikale Imperialismus-Deutungen", *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, bd. 27, nr. 3, 1979, pp. 288-299.

42 Roman Rosdolsky: "Einige Bemerkungen über die Methode des Marxschen 'Kapital' und ihre Bedeutung für die heutige Marxforschung", i: Walter Euchner und Alfred Schmidt (red.): *Kritik der politischen Ökonomie heute. 100 Jahre 'Kapital'*, Frankfurt am Main - Wien 1968, pp. 9-21, her p. 16.

43 Hans-Georg Backhaus: "Zur Dialektik der Wertform" (1965), i Alfred Schmidt (red.): *Beiträge zur marxistischen Erkenntnistheorie*, Frankfurt am Main 1969, pp. 128-152, her p. 131.

44 Ibid, p. 135.

45 Karl Marx: *Das Kapital*, bd. 3 (1864-65); MEW, bd. 25, p. 825.

46 Ibid, pp. 324, 839.

Marx i 1843 havde overvundet den hegel'ske dualisme mellem det almene og det enkelte, var han således - i 1844 - i stand til at nå frem til en materialistisk forståelse af det almenes reale eksistens i det enkelte:

“Hvorpå beror en delvis, en kun politisk revolution? På at en *del af det borgerlige samfund* frigør sig og får det *almindelige* herredømme, på at en bestemt klasse ud fra sin *særlige situation* iværksætter samfundets almene frigørelse. [...] Ingen klasse i det borgerlige samfund kan spille denne rolle uden at fremkalde et øjeblikks entusiasme i sig selv og i massen, et øjeblik hvori [...] denne klasses opfattes og anerkendes som dets *almene repræsentant* [...]. Kun i de almene samfundsrettigheders navn kan en særlig klasse kræve det almene herredømme for sig selv.”⁴⁷

Denne materialistiske opfattelse af forholdet mellem det almene, det særlige og det enkelte gennemsyner Marx' metode. Et eksempel fra analysen af kapitalismens politiske økonomi: Når man udveksler en vare mod en anden optræder den anden i “ækvivalentform”, dvs. i en form, hvor den netop har en almen funktion. “Det varelegeme, der tjener som ækvivalent, gælder bestandig som legemliggørelse af abstrakt menneskeligt arbejde og er bestandig produktet af et bestemt nyttigt, konkret arbejde. Dette konkrete arbejde bliver altså til udtryk for abstrakt menneskeligt arbejde”. Idet det konkrete arbejde, der har frembragt den vare, der befinder sig i ækvivalentformen, “gælder som det blotte udtryk for forskelsløst menneskeligt arbejde”, er det “arbejde i umiddelbart samfundsmæssig form”. Når alle andre varer udtrykker deres værdi i forhold til én eneste vare, f.eks. guld, er dennes værdiform “enkel og fælles, altså almen”. Den optræder i funktionen almen ækvivalent. Denne enkelte vares materielle form “gælder derfor som den synlige inkarnation af, den almene samfundsmæssige forpupning af alt menneskeligt arbejde”. Det privatarbejde, der har frembragt denne vare, befinder sig samtidig i “almen samfundsmæssig form”.⁴⁸

1.3. Det abstrakte og det konkrete i erkendelsesprocessen

Genstanden for forskningen eksisterer objektivt. Den umiddelbart givne, konkrete helhed i dens mangfoldige relationer og facetter er udgangspunktet for tænkningen. Genstandens væsen, dens indre struktur og bevægelseslov kan imidlertid ikke erkendes umiddelbart. Eftersom det almene kun eksisterer i det enkelte, i genstandens mangfoldige relationer og facetter, kan det almene kun erkendes gennem abstraktion.

Den umiddelbart givne forestilling om totaliteten er derfor “kaotisk”. Det “forestillede konkrete” er en “kaotiske forestilling om helheden”. Forestillingen er kun konkret ved en overfladisk betragtning; i virkeligheden har den abstrakt karakter, for så vidt som den abstraherer fra de ikke umiddelbart iøjnefaldende, væsentlige bestemmelser. Skal man f.eks. analysere et lands økonomiske struktur, er det nærliggende at begynde med dets befolkning. Men

47 Karl Marx: “Zur Kritik der Hegel'schen Rechts-Philosophie. Einleitung” (1844), MEGA, bd. I/2, pp. 179-180.

48 Karl Marx: *Das Kapital*, bd. 1 (1867, 2. udg. 1873); MEW, bd. 23, pp. 72, 73, 79, 81.

forestillingen om befolkningen er ikke det reale og konkrete udgangspunkt, det umiddelbart forekommer at være.

"Befolkningen er en abstraktion, hvis jeg f.eks. udelader de klasser, den består af. Disse klasser er igen et tomt ord, hvis jeg ikke kender de elementer, de beror på. F.eks. kapital, lønarbejde, etc. Disse elementer forudsætter udveksling, arbejdsdeling, priser etc. Kapital er f.eks. intet uden lønarbejde, uden værdi, penge, pris etc. Skulle jeg altså begynde med befolkningen, så ville det være en kaotisk forestilling om helheden, og gennem nærmere bestemmelser ville jeg analytisk komme til stedse mere enkle begreber; fra det forestillede konkrete til stadigt tyndere abstrakta, til jeg var nået til de mest enkle bestemmelser. Derfra skulle rejsen tilbage igen tiltrædes, til jeg endelig igen ankom til befolkningen, men denne gang ikke befolkningen som en kaotisk forestilling om helheden, men som en rig totalitet af mange bestemmelser og relationer."⁴⁹

Denne dobbelte bevægelse udgør den grundlæggende struktur i den videnskabelige erkendelsesproces.

"Den første vej er den, økonomien fulgte historisk, da den opstod. 1600-tallets økonomer begynder f.eks. altid med det levende hele, befolkningen, nationen, staten, flere stater etc.; de ender imidlertid altid med, at de gennem analyse finder nogle bestemmende abstrakte, almene relationer, så som arbejdsdeling, penge, værdi etc. Så snart disse enkelte momenter var blevet mere eller mindre fikseret og abstraheret, begyndte de økonomiske systemer, der fra det enkle, så som arbejde, arbejdsdeling, behov, bytteværdi stiger op til stat, udveksling mellem nationer og verdensmarked. Det sidste er åbenbart den videnskabeligt rigtige metode [...] På den første vej blev den fulde forestilling forflygtiget til abstrakt bestemmelse; på den anden fører de abstrakte bestemmelser til reproduktion af det konkrete ad tænkningens vej."⁵⁰

Reproduktionen af det konkrete ad tænkningens vej er en bevægelse "fra det abstrakte til det konkrete". Abstraktionen er en vej til teoretisk reproduktion af det konkrete. Det er gennem denne metode, tænkningen "tilegner sig det konkrete".⁵¹ "Lykkes dette, og genspejles stoffets liv nu i idéens form, så kan det se ud, som om man har at gøre med en konstruktion a priori".⁵² Det er dette skin, der bedrager idealismen.

De abstrakte kategorier er ikke givet en gang for alle. De dannes gennem generalisering fra det empiriske materiale, dvs. gennem udskillelse af det abstrakt-almene. "Forskningen må tilegne sig stoffet i detaljer, analysere dets forskellige udviklingsformer og opspore disse indre forbindelser. Først når dette arbejdet er fuldført, kan den virkelige bevægelse fremstilles overensstemmende hermed".⁵³

Metoden er imidlertid ikke lineær. Der findes uforstandige såvel som forstandige abstraktioner.⁵⁴ Hvilke abstraktioner er forstandige? Det vil vise sig, efterhånden som den teoretiske reproduktion af den konkrete totalitet skrider frem og åbenbarer modsigelser og mangler i systemet af kategorier. Forskningen må således bestandig vende tilbage til det empiriske grundlag.⁵⁵ Man

49 Karl Marx: "Einleitung" (august 1857); MEGA, bd. II/1.1, p. 36.

50 Ibid.

51 Ibid.

52 Karl Marx: *Das Kapital*, bd. 1 (1867, 2. udg. 1873); MEW, bd. 23, p. 27.

53 Ibid.

54 Karl Marx: "Einleitung" (august 1857); MEGA, bd. II/1.1, p. 23.

55 Jvf. Wolfgang Jahn und Dieter Noske: "Zu einigen Aspekten der Entwicklung der Marxschen Forschungsmethode der politischen Ökonomie in den Londoner Heften (1850-53)", *Marx-Engels Jahrbuch*, Dietz Verlag, Berlin 1983, pp. 121-147.

Karl Marx / Friedrich Engels:
Verdensmarkedet. Udvalgte artikler, breve m.v., bd. 3,
København 1988

må bevæge sig i ring for at komme fremad. Erkendelsens udvikling er som al udvikling "spiralformet".

2. Begrebet "den økonomiske samfundsformation"

Hvad er forholdet mellem det almene, det særlige og det enkelte i formations-teorien? Lad os først se nærmere på selve formationsbegrebet.

2.1. Det abstrakt-almene og det konkret-almene

Det samfundsmæssige liv er uendeligt mangfoldigt. Det fremtræder som myriader af individuelle foreteelser. Begrebet "økonomisk samfundsformation" er en abstraktion, der fremhæver det grundlæggende fælles, det typiske, det *almene* i dette umådelige netværk af individuelle foreteelser.⁵⁶ For så vidt er den økonomiske samfundsformation et abstrakt-almene begreb. En sådan forståelse af begrebet er imidlertid ikke dækkende.

I perioden 1857 til 1863 arbejdede Marx rigtignok på grundlag af en skarp skelnen mellem "det almene", "det særlige" og "det enkelte", mellem "kapitalen i almindelighed", kapitalens "reale bevægelser" og "de mange kapitaler". Den borgerlige politiske økonomi havde antaget som givet, at den kapitalistiske produktionsform er den naturlige. Mentalt blokerede af bourgeoisiets ahistoriske klassestandpunkt kunne de borgerlige økonomiske teoretikere ikke skelne konsekvent mellem form og indhold, mellem fremtoning og væsen. Værdien blev således forvekslet eller direkte identificeret med dens fremtrædelsesformer (kostpris, markedspris), og merværdien blev ikke betragtet som sådan, adskilt fra dens særlige former (industrielt profit, handelsprofit, rente, jordrente).⁵⁷ For at overvinde disse begrænsninger koncentrerede Marx sig i første omgang udelukkende om det abstrakt-almene begreb om "kapitalen i almindelighed", dvs. de væsentlige egenskaber ("differentia specifica"), der karakteriserer kapitalen til forskel fra andre historiske former for rigdom, og som adskiller kapitalen fra lønarbejdet, og abstraherede bevidst fra fremtrædelsesformerne.

For at nå frem til forståelse af lovene for den kapitalistiske samfundsformation abstraherede Marx fra konkurrencen mellem de mange kapitaler, ligesom han måtte abstrahere fra merværdiens forvandlede former: jordrente, pengerente osv. For som han udtrykte det: "Kapitalisternes profit som klasse eller *kapitalens* profit må være der, før den kan fordeles." Tilsvarende ville, forudså Marx, forholdet mellem de mange kapitaler stå klart, "når det, de alle har til fælles, nemlig at være kapital, er betragtet".⁵⁸

Begrebet om kapitalen i almindelighed er altså en abstraktion, men ikke - som hævdede af den "kapitallogiske" skole - en blot og bar teoretisk konstruk-

56 Gottfried Stiehler: *Gesellschaft und Geschichte. Grundlagen und Triebkräfte des historischen Fortschritts*, Berlin 1974, pp. 197-199.

57 Karl Marx: *Zur Kritik der politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863)*; MEGA, bd. II/3.2, pp. 381, 383 f.

58 Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (1857-58)*; MEGA, bd. II/1.2, p. 564, 418.

tion.⁵⁹ Begrebet om kapitalen i almindelighed reflekterer imidlertid en objektiv realitet:

“Betragter jeg f.eks. totalkapitalen i en nation til forskel fra total-lønarbejdet [...] eller betragter jeg kapitalen som den almene økonomiske basis for en klasse til forskel fra en anden klasse, så betragter jeg den i almenhed.”⁶⁰

Begrebet om kapitalen i almindelighed er en teoretisk reproduktion af det grundlæggende produktionsforhold i den kapitalistiske samfundsformation, udbytningsforholdet mellem kapital og lønarbejde; det bestemmer karakteren af dette produktionsforhold, dets eksistensbetingelser og de produktionsforhold, hvorigennem det reproduceres. Det repræsenterer for så vidt en historisk realitet. Det er en abstraktion, “der opfatter kapitalens *differentia specifica* til forskel fra andre former for rigdom [...]. Der er tale om bestemmelser, der er fælles for enhver kapital som kapital.”⁶¹ Begrebet om kapitalen i almindelighed bestemmer altså *det abstrakt-almene* ved den kapitalistiske samfundsformation

På grundlag af denne strenge metodologiske skelnen mellem kapitalen i almindelighed og kapitalens reale bevægelser lykkedes det Marx at formulere værdi- og merværditeorien. Det var imidlertid fra første færd planen at overskride det abstrakt-almene begreb om kapitalen i almindelighed. Efter kapitalen i almindelighed skulle fremstillingen behandle konkurrence, kredit, aktiekapital, jordejendom, lønarbejde, stat, international handel og verdensmarkedet.⁶² Det var imidlertid Marx’ plan, at denne opstigning til det konkrete skulle gennemføres under opretholdelse af den skarpe skelnen mellem kapitalen i almindelighed og kapitalens reale bevægelser. Denne kendsgerning har fået den “kapitallogiske” skoles Marx-kritikere til at ophøje denne skelnen til et “heuristisk princip”.⁶³ Derved bringes den marxistiske metode ganske stilfærdigt i overensstemmelse med den subjektive idealismes standpunkt. Teorien om den kapitalistiske samfundsformations bevægelseslov antager karakter af en teoretisk konstruktion.

Den skarpe skelnen mellem “kapitalen i almindelighed” og kapitalens “reale bevægelse” var ikke et heuristisk princip, men en fødselstang. Den skarpe distinktion, der havde haft sin uomtvistelige forskningsmæssige berettigelse ved den grundlæggende udformning af værdi- og merværditeorien, var ikke længere hensigtsmæssig i samme ensidige form, da værdi- og

59 Jvf. f.eks. Roman Rosdolsky: *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen ‘Kapital’*. *Der Rohentwurf des ‘Kapital’ 1857-58*, Frankfurt am Main - Wien 1968, pp. 74, 92, 581.

60 Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857-58); MEGA, bd. II/1.2, p. 715.

61 Ibid., p. 359.

62 Jvf. f.eks. Marx til Ferd. Lassalle, 22. februar 1858 (MEW, bd. 29, p. 551); Marx til Ferd. Lassalle, 11. marts 1858 (ibid., p. 554) og Marx til Fr. Engels, 4. april 1858 (ibid., p. 312).

63 Jvf. Roman Rosdolsky: *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen ‘Kapital’*. *Der Rohentwurf des ‘Kapital’ 1857-58* (1968), pp. 74, 92, 581. Jvf. tillige Helmut Reichelt: *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx*, Frankfurt am Main - Wien 1970, p. 18.

merværditeorien forelå. Dette erkendte Marx under udarbejdelsen af det andet udkast til *Das Kapital* i 1861-63.⁶⁴

I begyndelsen af 1862 var Marx i færd med at udarbejde teorien om den relative merværdi. I marts 1862 afbrød han imidlertid dette arbejde for at udarbejde en gigantiske ekskurs om teorier om merværdien. Da dette arbejde var tilendebragt i januar 1863, genoptog Marx analysen af den relative merværdi. Forklaringen på dette skifte er af central betydning for forståelsen af formationsbegrebet hos Marx.

For det første: Teorien om den relative merværdi kan ikke udarbejdes inden for det abstrakt-almene begreb om "kapitalen i almindelighed". Et mere konkret begreb om den kapitalistiske samfundsformations bevægelseslov var nødvendigt.

Motivet for at øge arbejdets produktivkraft udgår fra produktionsforholdene. I den kapitalistiske samfundsformation er bestræbelser for at øge arbejdets produktivkraft motiveret af tilegnelse af ekstramerværdi. Marx inddrager da også begrebet om ekstramerværdien i udviklingen af teorien om den relative merværdi i den første del af manuskriptet.⁶⁵ Begrebet om ekstramerværdien overskrider imidlertid rammerne for begrebet om "kapitalen i almindelighed".⁶⁶ Marx erkendte således åbenbart i løbet af arbejdet med at undersøge samspillet mellem produktionsforhold og produktivkræfter i den kapitalistiske samfundsformation, at det var nødvendigt yderligere at afklare forholdet mellem det almene, det særlige og det enkelte i den kapitalistiske økonomiske samfundsformation.

I dette arbejde udviklede han teorien om profitatens udligning til en gennemsnitlig profirate og teorien om værdiens forvandling til produktionspris. Han kunne dermed på basis af merværditeorien forklare de særlige, afledte former for merværdi. De særlige merværdiformer - den industrielle profit, handelsprofiten, renten og jordrenten - tilhører ikke "kapitalen i almindelighed". De er imidlertid væsentlige, nødvendige produktionsforhold i den kapitalistiske økonomiske samfundsformation; de tilhører "begrebet om kapitalen". Mens "kapitalen i almindelighed" er et abstrakt-almene begreb, er "begrebet om kapitalen" et konkret-almene begreb.⁶⁷ Det abstrakt-almene begreb repræsenterer de væsentlige bestemmelser, der kendetegner kapitalen som sådan. Det konkret-almene begreb omfatter derimod tillige de væsentlige modsigelser, de specifikke forhold, der ikke kendetegner kapitalen som sådan, men er et væsentlig og nødvendigt forhold i den kapitalistiske økonomiske samfundsformation. Som resultat af sine omfattende overvejelser konkluderede Marx således, at begrebet om "kapitalen i almindelighed" havde udtjent sin funktion. Hans kritik af den politiske økonomi skulle ikke længere indledes med en fremstilling af "kapitalen i almindelighed", men med en

64 Karl Marx: *Zur Kritik der politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863)*; MEGA, bd. II/3.1-3.6.

65 Jvf. *ibid.*, bd. II/3.1, pp. 216-218, 293, 302 f.

66 Jürgen Jungnickel: "Die Ausarbeitung der Theorie von der ökonomischen Gesellschaftsformation und die Theorie des relativen Mehrwerts (1861 bis 1863)", *Marx-Engels-Jahrbuch*, bd. 7, Berlin 1984, pp. 254-282.

67 Om forholdet mellem det abstrakt-almene og det konkret-almene hos Marx, jvf. E. V. Iljenkov: *Die Dialektik des Abstrakten und Konkreten im "Kapital" von Karl Marx* (1960).

fremstilling af “begrebet om kapitalen”.⁶⁸ I januar 1863 sprængte Marx derfor de rammer, han havde lagt for fremstillingen. En ny disposition for værket blev udarbejdet.⁶⁹

For det andet: Spørgsmålet om den kapitalistiske samfundsformations udviklingslove kan ikke besvares tilfredsstillende under opretholdelse af absolut adskillelse af “kapitalen i almindelighed” og “kapitalens reale bevægelse”. “Kapitalen i almindelighed” er historieløs. Den kapitalistiske samfundsformation er derimod ikke historieløs, og dens udviklingslove er et væsentligt aspekt ved “begrebet om kapitalen”. Og netop teorien om den relative merværdi leverer grundlaget for at forstå den kapitalistiske samfundsformations udviklingslove. Marx betragtede jo, som han selv formulerede det, “de økonomiske kategorier [...] som teoretiske udtryk for historiske produktionsforhold, der svarer til et bestemt udviklingstrin i den materielle produktion”.⁷⁰

Affattelsen af udkastet til *Teorier om merværdien* har således givetvis ikke alene skullet tjene til at afklare forholdet mellem det almene, det særlige og det enkelte i den kapitalistiske samfundsformation, men har tillige skullet bidrage til at afklare formationens faktiske historiske udvikling, således som denne udvikling reflekteres i udviklingen af den borgerlige politiske økonomis teorier. Efter at have fremstillet den kapitalistiske samfundsformations udvikling gennem at undersøge kategoriernes historiske udvikling i *Teorier om merværdien* undersøgte Marx hovedtrinene i den kapitalistiske produktionsmådes udvikling: For det første den *formelle subsumtion* af arbejdet under kapitalen i kraft af ekspropriationen af de umiddelbare producenter og etableringen af relationen mellem kapital og lønarbejde, det grundlæggende produktionsforhold i den kapitalistiske samfundsformation. For det andet den successive *reelle subsumtion* af arbejdet under kapitalen gennem udviklingen af samfundsmæssige produktivkræfter: fra simpel Kooperation over manufaktuel arbejdsdeling og til storindustri (“mekanisk atelier”). Især undersøgte Marx omhyggeligt maskineriets opkomst og udvikling, thi først gennem udviklingen af den store industri etableres den specifikt kapitalistiske produktionsmåde. Med den revolutionære omvæltning af de politiske og ejendoms-mæssige forhold etableres den nye økonomiske samfundsformation ikke på sit eget materielle grundlag; men med denne omvæltning indledes en historisk epoke, hvori de nye produktionsforhold

68 Allerede i *Grundrisse* skelnede Marx mellem “kapitalen i almindelighed” og “begrebet om kapitalen”, hvor sidstnævnte tillige omfattede konkurrencen. (Jvf. f.eks. *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857-58); MEGA, bd. II/1.2, pp. 326, 359, 534.) Dispositionen fra november 1857 (ibid., p. 199) viser i øvrigt, at Marx endnu på dette tidspunkt ikke havde baseret strukturen af det økonomiske hovedværk på den skarpe skellen mellem “kapitalen i almindelighed” og “begrebet om kapitalen”.

Om forholdet mellem “kapitalen i almindelighed” og “begrebet om kapitalen” hos Marx, jvf. Manfred Müller: *Auf dem Wege zum “Kapital”. Zur Entwicklung des Kapitalbegriffs von Marx in den Jahren 1857-1863*, Berlin 1978.

69 Karl Marx: *Zur Kritik der politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863)*; MEGA, bd. II/3.5, pp. 1861-1862. Værket skulle ikke længere indledes med en undersøgelse af “kapitalen i almindelighed”, men med en undersøgelse af “Den kapitalistiske produktionsproces”.

70 Karl Marx til J. B. Schweitzer, 24. januar 1865; MEUS, bd. 1, p. 386.

foranlediger en omvæltning af produktivkræfterne; først derigennem etablerer den nye økonomiske samfundsformation sit eget materielle grundlag.

Marx' arbejde med udarbejdelsen af det andet udkast til *Kapitalen* i 1861-63 dokumenterer således den intime sammenhæng hos Marx mellem teorien om den økonomiske samfundsformations udvikling og teorien om kapitalismens politiske økonomi, mellem historieteori og økonomisk teori.

Teorien om den givne økonomiske samfundsformations bevægelseslov er med andre ord ikke abstrakt-almene. Den bestemmer ikke blot de forhold, der er enkle og fælles, de abstrakt-almene produktionsforhold. Teorien bestemmer tillige de væsentlige produktionsforhold, der ikke er almene, dvs. de særlige produktionsforhold, der er betingelser for samfundsformationens reproduktion. Den bestemmer loven for formidlingen mellem det almene, det særlige og det enkelte, dvs. loven for hvorledes de væsentlige forhold fremtræder i den givne samfundsformation. Den bestemmer den givne samfundsformations udviklingslov; den bestemmer de former, hvori den opstår og udvikles, og de specifikke love for de specifikke udviklingsstadier. Den henviser på den ene side til de historisk forudgående samfundsformer og peger på den anden side frem mod den højere samfundsformation, som den givne samfundsformation forbereder.

2.2. Proces og struktur

Det almene er et resultat af det enkeltes bevægelse. Det enkelte konstituerer gennem sine aktioner den givne totalitet og frembringer derved det almene. Det almene og det enkelte er formidlet ved at være nødvendige momenter i denne totalitet.⁷¹ Den økonomiske samfundsformation er det vedblivende producerede og reproducerede produkt af millioner af individers utallige samfundsmæssige handlinger.⁷² *Formationen produceres.*

I sit indhold er produktionen en naturproces. Men i sin form er den en samfundsmæssig proces. "Produktionen af livet" fremtræder således "som et dobbelt forhold, på den ene side som et naturligt, på den anden side som et samfundsmæssigt forhold".⁷³ Resultatet af produktionen er derfor også dobbelt. I produktionsprocessen frembringer individerne ikke blot nyttige genstande af den ene eller den anden art, men idet de i den samfundsmæssige produktion indgår i "bestemte, nødvendige, af deres vilje uafhængige forhold, produktionsforhold, der svarer til et bestemt trin i udviklingen af deres

71 Gottfried Stiehler: *Der Idealismus von Kant bis Hegel. Darstellung und Kritik*, Berlin 1970.

72 Helmut Reichelt sammenfatter nydeligt den "kapitallogiske" skoles forfalskning af Marx' teori om den kapitalistiske samfundsformation, når han hævder, at der er "strukturel identitet mellem det Marx'ske kapitalbegreb og det Hegel'ske begreb om ånden". (*Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx* (1970), p. 76.) Den kapitalistiske samfundsformations konkrete virkelighed reduceres således til differentierede bestemmelser af et abstrakt subjekt. Af "kapitalen som selvvaloriserende værdi" må og kan man ifølge kapitallogikken "aflede alle historiske former som konkretioner af det almene begreb." (Christel Neusüß: *Imperialismus und Weltmarktbewegung des Kapitalismus*, Erlangen 1972, p. 69). "Kapitallogikken" reducerer - som Hegel - det særlige og det enkelte til blotte fremtrædelsesformer for det almene; mangfoldigheden blegner, modsætningerne forfladiges...

73 Karl Marx und Fr. Engels: *Die deutsche Ideologie* (1845-46); kap. 1, p. 220.

materielle produktivkræfter”,⁷⁴ frembringer de tillige et system af produktionsforhold, samfundets økonomiske struktur.⁷⁵ De produktionsforhold, individerne således frembringer i og med produktionsprocessen, betinger gensidigt hinanden, danner en helhed, en totalitet.⁷⁶

I begrebet totalitet udtrykkes enheden i en genstands mange aspekter; det udtrykker, at de mangfoldige aspekter i deres indre sammenhæng udgør en helhed. Begrebet totalitet er således nært beslægtet med begrebet det konkret-almene.⁷⁷ Totaliteten er imidlertid ikke identisk med det konkrete overhovedet; totaliteten er ikke mangfoldighedens ubestemte og umiddelbare enhed, men de mange, modstridende *væsentlige* bestemmelsers enhed.

Produktionen er altså dobbelt. Den er på en gang produktion af materielle goder og produktion af materielle samfundsforhold. Denne dobbelte produktionsproces er en vedvarende proces. Den må, uanset dens historisk specifikke samfundsmæssige form,

“være kontinuerlig, dvs. periodisk gennemløbe de samme stadier på ny. Lige så lidt som et samfund ophører med at konsumere, lige så lidt kan det ophøre med at producere. Set i vedvarende sammenhæng og i fornyelsens bestandige strøm er enhver samfundsmæssig produktionsproces derfor samtidig en reproduktionsproces.”⁷⁸

Således betragtet, som et system af bestandigt producerede og reproducerede produktionsforhold, er samfundet *en totalitet i bevægelse*.

“Den samfundsmæssige produktionsproces er en proces, hvori det menneskelige livs eksistensbetingelser frembringes, såvel som en proces, der under specifikke historisk-økonomiske produktionsforhold producerer og reproducerer selve disse produktionsforhold og dermed også bærerne af denne proces, deres materielle eksistensbetingelser og deres gensidige forhold, dvs. deres bestemte økonomiske samfundsform. Thi helheden af disse relationer, hvori bærerne af denne produktion befinder sig i til naturen og til hinanden, hvori de producerer, - denne helhed er netop samfundet set ud fra dets økonomiske struktur. Som alle sine forgængere foregår den kapitalistiske produktion under bestemte materielle betingelser, der samtidig er bærere af bestemte samfundsmæssige forhold, hvori individerne indgår i deres livsreproduktionsproces. De nævnte betingelser er ligesom disse forhold på den ene side forudsætninger, på den anden side resultater og frugter af den kapitalistiske produktionsproces, de produceres og reproduceres af den.”⁷⁹

Den økonomiske samfundsformation er samfundet betragtet som totalitet. For at pointere, at denne totalitet er en enhed af dannelse som proces (vorden, tilblivelse) og dannelse som struktur (væren, resultat), anvendte Marx ordet “formation” (dannelse), idet det på én gang henviser til tilblivelsesprocessen og den resulterende struktur.⁸⁰

74 Karl Marx: *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft* (1859); MEGA, bd. II/2, p. 100.

75 “Idet menneskene producerer deres livsformøenheder, producerer de indirekte selve deres materielle liv”, Karl Marx und Fr. Engels: *Die deutsche Ideologie* (1845-46), kap. 1; p. 207. Jvf. tillige Karl Marx: *Lønarbejde og kapital* (1849); MEUS, bd. 1, p. 84.

76 Jvf. Karl Marx: *Filosofiens elendighed. Svar på elendighedens filosofi af Hr. Proudhon* (1847); Paludans Forlag, København 1973, p. 73.

77 E. V. Ijzenkov: *Die Dialektik des Abstrakten und Konkreten im “Kapital” von Karl Marx* (1960); p. 31.

78 Karl Marx: *Das Kapital*, bd. 1 (1867, 2. udg. 1873); MEW, bd. 23, p. 591.

79 Karl Marx: *Das Kapital*, bd. 3 (1864-65); MEW, bd. 25, pp. 826 ff.

80 Om udviklingen af formationsbegrebet, jvf. Ernst Engelberg und Wolfgang Küttler (red.): *Formationstheorie und Geschichte. Studien zur historischen Untersuchung von Gesellschaftsformationen im Werk von Marx, Engels und Lenin*, Berlin 1978, især bidragene af

Betragtningsmåden overskrider her den umiddelbare produktionsproces og betragter i stedet samfundet som helhed:⁸¹

"Betrakter vi det borgerlige samfund som helhed, så fremtræder selve samfundet, dvs. mennesket selv i dets samfundsmæssige relationer, altid som slutresultatet af den samfundsmæssige produktionsproces. Alt, hvad der har fast form, så som produkter etc., fremtræder kun som moment, forsvindende moment i denne bevægelse. Den umiddelbare produktionsproces selv fremtræder her blot som moment. Produktionsbetingelser og objektivering er selv ligeledes momenter i processen, og som dens subjekter fremtræder kun individerne, men vel at mærke individerne i indbyrdes relationer, som de reproducerer såvel som nyproducerer. Deres egen vedvarende bevægelsesproces, hvori de ligesåvel fornyer sig selv som den rigdommens verden, de skaber."⁸²

Idet formationsbegrebet overskrider den umiddelbare produktionsproces og anskuer samfundet som en totalitet, omfatter det de for totaliteten nødvendige momenter: produktivkræfter og produktionsforhold; produktion, cirkulation og distribution; klasser og klassekamp; basis og overbygning etc. og disse momenters indbyrdes relationer og gensidige betingethed.⁸³

Den økonomiske samfundsformation er denne totalitet som enhed af vedblivende dannelsesproces på den ene side og den til enhver tid givne, dannede økonomiske samfundsstruktur på den anden side. Begrebet om den økonomiske samfundsformation forener således det historiske og det logiske.

Jaeck og Pasemann. - Jaeck fremhæver som historisk kilde til formationsbegrebet brugen af begrebet hos den franske socialisme og hos Hegel, mens Pasemann fremhæver det geologiske formationsbegreb. Begrebet "formation" har tilsyneladende særdeles vidtforgrenede kilder. F.eks. anvendte Sismondi ordet "samfundsformation" i betydningen "historisk samfundsformation": "Kapitalismen er mere progressiv end de formationer, den erstattede", *Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population*, Paris 1827, bd. 2, p. 435.

81 A. K. Pokrytan: *Das Historische und das Logische in der ökonomischen Theorie des Sozialismus* (1978); pp. 45 f.

82 Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857-58); MEGA, bd. II/1.2, pp. 589 f.

83 V. Kelle og M. Kovalzon: *Historisk materialisme* (1978), København-Moskva 1982, pp. 61-78.

3. Historiens logik

Den økonomiske samfundsformation er som vist en totalitet i bevægelse, en vedvarende reproduktionsproces. Denne bevægelse er imidlertid ikke blot en overfladisk uro, bag hvilken en statisk tilstand bevares. Bevægelsen er reel, irreversibel. Reproduktionen er relativ, ikke absolut. Den økonomiske samfundsformation er som proces en enhed af reproduktion af forholdene og produktion af *nye* forhold, svarende til det til enhver tid opnåede stade i beherskelsen af naturkræfterne.

Begrebet om den økonomiske samfundsformation er et redskab til forståelse af det menneskelige samfunds objektive udviklingslove. I forordet til første udgave af *Kapitalen*, altså i en sammenhæng hvor han præsenterede resultaterne af to årtiers arbejde, slog Marx således meget eftertrykkeligt fast, at han "opfatter udviklingen af den økonomiske samfundsformation som en naturhistorisk proces".⁸⁴ Denne tilspidset materialistiske tese har naturligvis affødt heftige indsigelser fra idealistisk hold. Hvad mener Marx med udtrykket "udviklingen af den økonomiske samfundsformation som en naturhistorisk proces"?

3.1. Objektivitet og bevidsthed i historien

Det kan være formålstjenligt indledningsvis at konstatere, hvad Marx *ikke* mente. I sit bidrag fra 1951 til diskussionen om socialismens politiske økonomi erklærede Stalin:

"Marxismen opfatter videnskabens love - hvad enten der er tale om naturvidenskabens love eller om den politiske økonomis love - som en afspejling af objektive processer, der foregår uafhængigt af menneskenes vilje. Menneskene kan opdage disse love, erkende dem, studere dem, tage hensyn til dem i deres handlinger, udnytte dem i samfundets interesse, men de kan ikke ændre eller afskaffe dem. Langt mindre kan de danne eller skabe nye love i videnskaben."⁸⁵

Videnskabens love er rigtignok en afspejling af objektive processer, der foregår uafhængigt af den videnskabelige erkendelse af dem. Men denne erkendelsesteoretiske anerkendelse af objektets primat i forhold til og uafhængighed af det erkendende subjekt kan ikke uden videre besvare spørgsmålet om forholdet mellem subjekt og objekt i de samfundsmæssige processer. Det menneskelige samfund adskiller sig jo fra den ydre natur ved, at de samfundsmæssige processer *er* menneskelige handlinger: "forholdene mellem individerne kan under alle omstændigheder ikke være andet end deres gensidige forholdet sig [Verhalten]".⁸⁶

Stalins opfattelse af karakteren af samfundsmæssige lovmæssigheder er metafysisk. Han løsriver de samfundsmæssige love fra de virkelige samfundsmæssige forhold og processer og fra det reale subjekt for disse forhold

84 Karl Marx: *Das Kapital*, bd. 1 (1867, 2. udg. 1873); MEW, bd. 23, p. 16.

85 J. Stalin: *Socialismens økonomiske problemer i Sovjetunionen* (1952); København 1952, p. 6.

86 Karl Marx und Friedrich Engels: *Die deutsche Ideologie...* (1845-46); MEW, bd. 3, p. 423.

og processer. Lovene antager derved karakter af noget overhistorisk.⁸⁷ Lovene er ikke adskilt fra forholdene. Som påpeget af Hegel er "loven et væsentligt forhold". "Lov er forhold".⁸⁸

Engels har med forbilledlig klarhed redegjort for forskellen mellem samfundets og naturens udviklingshistorie:

"I naturen er det - når vi ser bort fra menneskenes tilbagevirken på naturen - lutter ubevidste blinde drivkræfter, som indvirker på hinanden, og i hvis vekselspil den almene lov gør sig gældende. Af alt, hvad der sker, - enten det drejer sig om de utallige tilsyneladende tilfældigheder, som viser sig på overfladen, eller om de endelige resultater, der godtgør lovmæssigheden i disse tilfældigheder, - sker intet med bevidst villet formål. I samfundets historie er de handlende derimod udelukkende mennesker, der er udstyret med bevidsthed, handler med overlæg eller lidenskab, arbejder henimod bestemte mål; intet sker uden bevidst hensigt, uden villet formål. Men denne forskel, så vigtig den end er for den historiske undersøgelse, navnlig af enkelte epoker og begivenheder, kan ikke ændre noget i den kendsgerning, at historiens gang beherskes af almene love. Thi også her hersker på overfladen, trods alle enkeltindividernes bevidst viljede mål, i det store og hele tilsyneladende tilfældet. Kun sjældent sker det viljede, i de fleste tilfælde krydser og modvirker de mange viljede formål hinanden, eller også er disse formål selv på forhånd uigennemførlige, eller midlerne er utilstrækkelige. Således frembringer sammenstødet mellem utallige enkeltviljer og enkelt handlinger på det historiske område en tilstand, der er ganske analog med den, der hersker i den ubevidste natur. Handlingernes mål er villet, men de resultater, som virkelig følger af handlingerne, er ikke villet, eller for så vidt de straks synes at svare til det viljede formål, har de tilsyneladende ganske andre følger end de tilstræbte. De historiske begivenheder ser således i det store og hele også ud, som om de var behersket af tilfældighed. Men hvor tilfældet driver sit spil på overfladen, der beherskes det altid af indre skjulte love, og det kommer kun an på at opdage disse love.

Menneskene laver deres historie, hvordan denne end falder ud, ved at hver enkelt forfølger sine egne bevidst viljede formål, og resultatanten af disse mange viljer, der arbejder i forskellig retning, og af deres mangfoldige indvirkning på yderverdenen er netop historien. Det kommer altså også an på, hvad de mange enkeltpersoner vil."⁸⁹

Menneskene handler ud fra bevidst viljede formål; "alt, hvad der sætter menneskene i bevægelse, må igennem deres hoveder".⁹⁰ Men den historiske proces er i sin form ubevidst. Menneskene handler bevidst, men de ved ikke, hvad de gør. Men dette forhold gælder vel at mærke kun for "det menneskelige samfunds forhistorie",⁹¹ dvs. indtil opkomsten af den kommunistiske samfundsformation. I den kommunistiske samfundsformation, hos "en sammenslutning af frie mennesker, der arbejder med fælles produktionsmidler, og hvor de forskellige individer bevidst forbruger deres arbejdskraft som én samfundsmæssig arbejdskraft", er menneskenes "samfundsmæssige relationer til deres arbejder og deres arbejdsprodukter [...] til stadighed simple og gennemskuelige, både i produktionen og fordelingen".⁹² Under disse om-

87 Günter Söder: "Zu einigen methodologischen Aspekten der marxistisch-leninistischen Theorie der ökonomischen Gesellschaftsformation", *Wirtschaftswissenschaft*, 23. årg., nr. 10, oktober 1975, pp. 1441-1452, her pp. 1442 f.

88 V. I. Lenin: Konspekt zu Hegels "Wissenschaft der Logik" (sept.-dec. 1914); p. 144.

89 Friedrich Engels: *Ludwig Feuerbach og den klassiske tyske filosofis udgang* (1886); MEUS, bd. 2, pp. 389 f.

90 Ibid., p. 391.

91 Karl Marx: *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft* (1859); MEGA, bd. II/2, p. 101.

92 Karl Marx: *Das Kapital*, bd. 1 (1867, 2. udg. 1873); MEW, bd. 23, p. 93.

stændigheder vil resultatet af handlingerne svare til det bevidst viliede formål, og følgerne vil være de tilstræbte, *for så vidt og kun for så vidt som handlingerne bygger på videnskabelig indsigt i de samfundsmæssige processer*. Med overgangen til den kommunistiske samfundsformation mister de samfundsmæssige forhold deres "naturgroede" eller fetichistiske karakter og processerne dermed deres spontane karakter. Betingelserne er til stede for en bevidst, videnskabeligt baseret regulering af den samfundsmæssige produktion. Forholdene og processerne mister imidlertid ikke derved deres *objektive* karakter. Det modsatte af *bevidsthed* er ikke *objektivitet*, men derimod *spontaneitet*.⁹³ Menneskene i den kommunistiske samfundsformation kan ikke gøre hvad de vil, men de kan vide, hvad de gør.

Når Marx betegner udviklingen af den økonomiske samfundsformation som en "naturhistorisk proces", sigter han ikke dermed til den *spontane form*, samfundsmæssige udviklingsprocesser er behæftet med i antagonistiske samfundsformationer. Han henviser derimod til den samfundsmæssige udviklings materielle betingethed, dens naturnødvendighed, dens objektivitet.

Den objektive karakter af lovene for det menneskelige samfunds udvikling hidrører fra den enkle, men afgørende omstændighed, at samfundet er og bliver en del af naturen. Det menneskelige samfund er en del, en særligt organiseret del af naturen, og udveksling af stof og energi mellem samfund og ydre natur er derfor en eksistensbetingelse for samfundet. Det menneskelige samfunds stofskifte med den ydre natur formidles af det menneskelige arbejde. Arbejdet forstået som en "speciel formålsbestemt, produktiv virksomhed, der tilpasser de særlige naturstoffer til særlige menneskelige behov", altså forstået som nyttig materiel virksomhed, er således "en af alle samfundsformer uafhængig eksistensbetingelse for mennesket, en evig naturnødvendighed for at formidle stofskiftet mellem mennesket og naturen".⁹⁴

Forholdene produceres i og med arbejdsprocessen. Lovenes objektive karakter er et udtryk for forholdenes materielle karakter, et udslag af naturnødvendigheden af *bestemte* produktionsforhold, som svarer til et *bestemt* udviklingstrin af produktivkræfterne. I sidste instans er lovenes objektive karakter et udslag af, at arbejdet er en enhed af en samfundsmæssig proces og en naturproces.

Produktionsprocessens naturnødvendighed ophæves eller reduceres ikke i og med udviklingen af produktivkræfterne og dermed udviklingen af menneskenes herredømme over naturen, eller rettere: over naturlovene. Ej heller ophæves eller reduceres naturnødvendigheden af produktionsforholdenes bestemte karakter.

"Frihedens rige begynder i virkeligheden først dér, hvor det arbejde, der er bestemt af nød og ydre formålstjenlighed, ophører; det ligger altså ifølge sagens natur uden for den egentlige materielle produktions sfære. Ligesom det primitive menneske må kæmpe med naturen for at tilfredsstille sine behov, opretholde og reproducere sit liv, sådan må også det civiliserede menneske gøre det, i alle samfundsformer og under alle mulige produktionsmåder. Med menneskets udvikling udvides dette naturnødvendighedens rige,

93 Gerhard Schulz und Viktor Stoljarow: "Zur Frage des Materialismus in der politischen Ökonomie des Sozialismus", *Wirtschaftswissenschaft*, 21. årg., nr. 5, maj 1973, pp. 641-656, her p. 647.

94 Karl Marx: *Das Kapital*, bd. 1 (1867, 2. udg. 1873); MEW, bd. 23, p. 57.

fordi behovene øges, men tillige udvides de produktivkræfter, der tilfredsstiller disse behov. Friheden på dette område kan kun bestå i, at det socialiserede menneske, de associerede producenter, regulerer dette deres stofskifte med naturen rationelt, at de bringer det under deres fælles kontrol i stedet for at beherskes af det som af en blind magt; at de fuldbyrder det med mindst mulig energiforbrug og under de for deres menneskelige natur mest værdige og adækvate betingelser. Men det vedbliver altid at være et naturnødvendighedens rige. Uden for dette begynder den menneskelige energiudvikling, der har sit mål i sig selv, det sande frihedens rige, som imidlertid kun kan blomstre op med hint nødvendighedens rige som sin basis.⁹⁵

Også i den udviklede den kommunistiske samfundsformation må menneskene kæmpe med naturen, dvs. udøve kontrolleret herredømme over naturlovene i og gennem det samfundsmæssige stofskifte med naturen, for at tilfredsstille deres behov (der nu tilmed er universelt udviklede). I dette samfundsmæssige stofskifte med naturen må også menneskene i det udviklede kommunistiske samfund indtræde i "bestemte, nødvendige, af deres vilje uafhængige forhold, produktionsforhold, som svarer til et bestemt udviklingsstrin af deres materielle produktivkræfter".⁹⁶ De forhold, hvori de indgår i deres nødvendige produktive virksomhed, altså produktionsforholdene, er - uafhængigt af deres vilje og bevidsthed - ene og alene bestemt af karakteren af systemet af produktivkræfter. Heri ændres intet. Arbejdets materielle karakter ophæves ikke med dets frigørelse. Dermed ophæves ej heller forholdenes materielle karakter.⁹⁷

Til gengæld kan de kommunistiske produktionsforholds overensstemmelse med det givne, bestemte trin i produktivkræfternes udvikling tilvejebringes gennem bevidst, videnskabelig indsigt i systemet af produktivkræfter og dets krav til sin bevægelsesform, produktionsforholdene. Ingen overjordisk automatik garanterer apriorisk overensstemmelse.⁹⁸ Skulle erkendelsen af karak-

95 Karl Marx: *Das Kapital*, bd. 3 (1864-65); MEW, bd. 25, p. 828.

96 Karl Marx: *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft* (1859); MEGA, bd. II/2, p. 100.

97 Hele pointen hos "kapitallogikken" er, at alle udsagn hos Marx om den materialistiske historieopfattelse angiveligt kun har gyldighed for den kapitalistiske epoke. Idet man identificerer objektive forhold i almindelighed med de fetichistiske forhold, der hersker under kapitalismen, hævder man, at kun i denne epoke hersker objektive love. Kun i denne epoke har den materialistiske historieopfattelse gyldighed. I denne tese slår den subjektive idealisme tydeligt igennem den hegelianske fraseologi. Den "kapitallogiske" skoles hele fif er, at forsøge at styrke den subjektive idealisme ved at tilstå den objektive idealisme (den hegelianske læsning af *Kapitalen*) midlertidig berettigelse som genspejling af en epoke, hvor menneskenes handlinger er bestemt fetichistiske forhold. Tesen er angiveligt ment kritisk, men det er selvsagt ligeså apologetisk at identificere objektive forhold med fetichistiske, som det er at identificere maskineri med kapital. Se f.eks. Reichelt: *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx* (1970), pp. 81, 263; Alfred Schmidt: "Zum Erkenntnisbegriff der Kritik der politischen Ökonomie", i: Euchner und Schmidt (red.): *Kritik der politischen Ökonomie heute. 100 Jahre 'Kapital'* (1968), pp. 30-57, især pp. 42, 50-52; H.-J. Schanz: *Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomis omfangs-logiske status* (1973), pp. 111, 156; U. Østergaard: "Studiet af førkapitalistiske samfundsforhold..." (1976), p. 111; samt N. H. Pedersen: "Produktion og udbytning i førkapitalismen", *Den jyske historiker*, bd. 14, Århus 1978.

98 Stalin postulerede en sådan apriorisk overensstemmelse, idet han hævdede, at "den socialistiske folkehusholdning i Sovjetunionen er et eksempel på, hvor-ledes produktionsforholdene fuldstændigt stemmer overens med produktivkræfternes karakter, idet det samfundsmæssige eje af produktionsmidlerne her fuldt ud svarer til produktionsprocessens samfundsmæssige karakter, og hvor der derfor ikke findes økonomiske kriser og ødelæggelse af produktivkræfter" ("Om dialektisk og historisk materialisme" (sept. 1938), pp. 547 f.)

teren af systemet af produktivkræfter og af den heraf betingede nødvendige udformning af produktionsforholdene være mangelfuld, vil den nødvendige overensstemmelse ikke sætte sig igennem.⁹⁹ En økonomisk krise vil opstå, som kun kan overvindes gennem en videnskabeligt baseret omlægning af den økonomiske politik og de økonomiske institutioner og dermed en progressiv tilpasning af produktionsforholdene til produktivkræfternes stade.

3.2. Kontinuitet og diskontinuitet i den økonomiske samfundsformations udvikling

Formationsbegrebet anskuer det menneskelige samfund *sub specie* dets iboende lovmæssige udvikling. Den økonomiske samfundsformations udvikling udviser imidlertid specifikke udviklingsformer. Disse specifikke udviklingsformer, der er karakteriseret ved kvalitativt forskellige bevægelseslove, betegnedes Marx som "samfundsformationer", til forskel fra begrebet "den økonomiske samfundsformation", dvs. den menneskelige samfundstotalitet i almindelighed.¹⁰⁰ Den økonomiske samfundsformation eksisterer således som en række *særlige* samfundsformationer: ursamfundsformationen,¹⁰¹ den patriar-

99 Ifølge Stalin tilkom det imidlertid ikke den politiske økonomi at beskæftige sig med produktivkræfternes krav til udformningen af produktionsforholdene. Det tilkom alene "de ledende organer", dvs. ikke mindst Stalin selv: "Problemerne om produktivkræfternes rationelle organisation, om folkehusholdningens plan-lægning o.s.v. er ikke den politiske økonomis genstand, men genstanden for de ledende organers økonomiske politik." (J. Stalin: *Socialismens økonomiske problemer i Sovjetunionen* (1952), p. 78). Denne opfattelse var en legitimering af voluntarismen i den økonomiske politik.

100 Karl Marx: *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft* (1859); MEGA, bd. II/2, pp. 100 f.

101 I forordet fra 1859 anførte Marx ikke ursamfundsformationen i række af samfundsformationer. Han antog dog allerede på dette tidspunkt, at menneske-edens historie begynder med samfundsformer baseret på fællesejendom: "I den seneste tid er den latterlige fordom blevet udbredt, at den naturgroede fællesejendom skulle være en specifikt slavisk eller sågar udelukkende russisk form. Den er urformen, som vi kan påvise hos romerne, germanerne, kelterne, men af denne urform findes stadig hos inderne et helt prøvekort med mangfoldige prøver, omend delvis som ruiner." (Ibid., p. 113). Når han imidlertid ikke i 1859 inkluderede ursamfundsformationen i rækken af progressive epoker i den økonomiske samfundsformations udvikling, skyldes det simpelt hen hans videnskabelige samvittighedsfuldhed. Først studiet af først og fremmest Maurers og Morgans arbejder i hhv. 1868 og 1880 sætter ham i stand til at inkludere ursamfundsformationen i rækken af samfundsformationer. - Hvad Maurer angår, jvf. Marx til Engels, 14. marts 1868 (MEW, bd. 32, p. 42) og 25. marts 1868 (ibid., pp. 51-52). Hvad angår Marx' studier vedr. ursamfundsformationen i 1879-82, først og fremmest Morgans *Ancient Society*, jvf. *The Ethnological Notebooks of Karl Marx (Studies of Morgan, Phear, Maine, Lubbock)*, udgivet af Lawrence Krader, Assen 1974, og *Karl Marx über Formen vorkapitalistischer Produktion. Vergleichender Studien zur Geschichte des Grundeigentums 1879-80*, udgivet af Hans-Peter Harstick, Frankfurt am Main-New York 1977.

kalske udbytterformation,¹⁰² den antikke slaveholderformation, den feudale formation, den kapitalistiske formation og den kommunistiske formation.¹⁰³

Den specifikke samfundsformations hele karakter og bevægelseslov er bestemt af det umiddelbare forhold mellem individerne i relation til arbejdets objektive betingelser; den er bestemt af *det grundlæggende produktionsforhold*:

"uanset produktionens samfundsmæssige former forbliver arbejder og produktionsmiddel dens faktorer. Men under adskillelsens betingelser", dvs. under lønarbejdet, "er de det kun potentielt. For at der overhovedet kan produceres, må de forbindes. Den særlige måde, hvorpå denne forbindelse iværksættes, adskiller samfundsstrukturens forskellige økonomiske epoker."¹⁰⁴

Eller med andre ord: "Kun den form, hvori merarbejdet afpresses den umiddelbare producent, arbejderen, adskiller de økonomiske samfundsformationer".¹⁰⁵

Den økonomiske samfundsformations udvikling fremtræder således som diskontinuerlig. Denne diskontinuitet må imidlertid ikke opfattes som absolut. "Ligesom man", påpegede Marx, "når det drejer sig om successionen af forskellige økonomiske formationer ikke må forvente pludselige, skarpt adskilte perioder, må man heller ikke forvente sådanne, når det drejer sig om dannelsen af de forskellige økonomiske samfundsformationer".¹⁰⁶ Diskontinuiteten er formidlet.

Den diskontinuerlige succession af samfundsformationer formidles af dialektikken mellem udgangsproduktionsforholdet og det grundlæggende produktionsforhold. Udgangsproduktionsforholdet opstår og udvikles i samfundsformer, der går forud for den samfundsformation, det er udgangsproduktionsforholdet for. Det virker opløsende på den forudgående form og

102 Den "patriarkalsk udbytterformation" er baseret på den produktionsmåde, som Marx - på grundlag af sine analyser af forholdene i Indien - betegnede som "asiatisk produktionsmåde". Formationen har eksisteret uden for Asien, bl.a. i Syd- og Mellemamerika, hvorfor en benævnelse i geografiske termer er uheldig. Begrebet "patriarkalsk udbytterformation" er foreslået af Joachim Herrmann, jvf. f.eks. dennes *Spuren des Prometheus. Der Aufstieg der Menschheit zwischen Naturgeschichte und Weltgeschichte*, Leipzig 1975 (4. udg. 1982).

103 Dette udsagn har selvsagt fundamentalt empirisk status. Antallet af udviklingsformer i den økonomiske samfundsformations udvikling kan ikke udledes af noget alment princip, lige så lidt som man kan bestemme antallet af planeter i vort solsystem ad deduktiv vej (hvad Hegel forsøgte). Ethvert udsagn om eksistensen af en specifik udviklingsform i den økonomiske samfundsformation udvikling er som alle andre videnskabelige udsagn en teoretisk sammenfatning af det empiriske materiale. (Blot bør man naturligvis stedse erindre sig, at forholdet mellem det almene og det enkelte er formidlet, og at forholdet mellem teori og empiri derfor er uhyre komplekst). - Diskussionen om antallet af udviklingsformer, f.eks. om eksistensen af den sk. "asiatiske produktionsmåde" (eller den patriarkalske udbytterformation), har kun mening, hvis den føres inden for erfaringsvidenskabens rammer. Når Stalins bemærkning om, at "historien kender fem hovedtyper" ("Om dialektisk og historisk materialisme" (1938), p. 549), ikke desto mindre har kunnet tages alvorligt, skyldes det ikke, at der er tale om et videnskabeligt kvalificeret udsagn, men at alle udsagn af Stalin var dødeligt alvorlige. (Om denne debat, jvf. bl.a. Gianni Sofri: *Über asiatische Produktionsweise. Zur Geschichte einer strittigen Kategorie der Kritik der politischen Ökonomie*, Frankfurt am Main 1969).

104 Karl Marx: *Das Kapital*, bd. 2 (1864-65); MEW, bd 24, p. 42.

105 Karl Marx: *Das Kapital*, bd. 1 (1867, 2. udg. 1873); MEW, bd. 23, p. 231.

106 Karl Marx: *Zur Kritik der politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863)*; MEGA, bd. II/3.6, p. 1972.

udgør samtidig, efter den således forberedte formationsovergang, den højere samfundsforms bevægelsesform.

Det grundlæggende produktionsforhold bestemmer den givne samfundsformations væsen; det er det væsentlige forhold i formationen. Det er imidlertid ikke et enkeltstående eller særskilt forhold, men en "almen æter", et forhold af høj grad af almenhed, der eksisterer i formationens enkelte produktionsforhold.

Det almene er et resultat af det enkeltes bevægelser. Det grundlæggende produktionsforhold i et givet økonomisk system er således ikke logisk forudsætningsløst. Det grundlæggende produktionsforhold er, når samfundet betragtes som totalitet i bevægelse, som formation, ikke udgangspunkt, men resultat, et bestandig reproduceret nødvendigt resultat. For at kunne begribe formationen i dens bestandige tilblivelsesproces fremhæver den politiske økonomis metodologi analysen af "udgangsproduktionsforholdet".

3.2.1. Udgangsproduktionsforholdet

I enhver totalitet, i ethvert organisk hele er én form *genetisk primær*. Denne genetisk primære form er det givne systems elementarform i den forstand, at den bestemmer systemets bevægelsesform og i kimform (som genetisk kode) implicerer systemet i dets totalitet. Systemets reproduktionsproces tager således bestandig sin begyndelse i denne form.¹⁰⁷

I systemet af produktionsforhold er et bestemt forhold "begyndelsen", det genetisk primære produktionsforhold. For den politiske økonomi er udgangspunktet "naturligvis individer, der producerer i samfund".¹⁰⁸ Udgangsproduktionsforholdet i enhver samfundsformation er den form, hvori denne modsigelse ("individer, der producerer i samfund") finder sin løsning; det er formen for den samfundsmæssige sammenhæng.

Arbejdet er en individuel foreteelse, for så vidt som arbejdskraften nu engang er bundet til individerne. Arbejdskraften er individernes skabende evner, og arbejdet er for så vidt blot udfoldelsen af disse færdigheder. Men for så vidt som de i deres produktion alsidigt er afhængige af hinanden, for så vidt som produktionen altså har samfundsmæssig karakter, er deres individuelle arbejder en integreret del af det samfundsmæssige totalarbejde. "Samfundets totale arbejdskraft [...] gælder her som én og samme arbejdskraft, selv om den består af utallige individuelle arbejdskræfter".¹⁰⁹ Det individuelle arbejde er samtidig alment arbejde, fordi det udgør

"et særligt element i det samfundsmæssige arbejdes totalitet, en særlig kompletterende gren. Så snart arbejdet besidder et af den samfundsmæssige sammenhæng bestemt indhold - dette er den stoflige bestemthed og forudsætning -, gælder det som alment arbejde.

107 Om begrebet "udgangskategorien" generelt, jvf. E. V. Iljenkov: *Die Dialektik des Abstrakten und Konkreten im "Kapital" von Karl Marx* (1960); pp. 214-231 et passim, og Wolfgang Jahn: "Die Entwicklung der Ausgangskategorie der politischen Ökonomie des Kapitalismus in den Vorarbeiten zu Marx' 'Kapital'", i: Roland Nietzold (red.): *...unsrer Partei einen Sieg erringen. Studien zur Entstehungs- und Wirkungsgeschichte des "Kapitals" von Karl Marx. Ein Sammelband*, Berlin 1978, pp. 66-79.

108 Karl Marx: "Einleitung" (august 1857); MEGA, bd. II/1.1, p. 21.

109 Karl Marx: *Das Kapital*, bd. 1 (2. udg. 1873); MEW, bd. 23, p. 53.

Arbejdets form af almenhed stadfæstes i kraft af arbejdets reale eksistens som led i en totalitet af arbejder, som en særlig eksistensmåde for det samfundsmæssige arbejde."¹¹⁰

Den *form, hvori det individuelle arbejde stadfæstes som alment*, er udgangsproduktionsforholdet i den givne formation.

Har kategorien udgangsproduktionsforholdet almen gyldighed? Så afgjort! Kategorien udgangsproduktionsforholdet udtrykker, at formationen er resultatet af det enkeltes bevægelser. Formationen er en totalitet, der bestandigt produceres og reproduceres gennem individers arbejde. Den form, hvori det individuelle arbejdes samfundsmæssige karakter stadfæstes, er dermed det genetisk primære forhold i formationen. Uden denne kategori fortaber den politiske økonomi sig i spekulative konstruktioner. Formationens reale udviklingsproces kan kun begribes på basis af kategorien udgangsproduktionsforhold. Den spekulative konstruktion er f.eks. åbenlys hos de økonomer, der som K. V. Ostrovitjanov og J. A. Kronrod har benægtet kategoriens relevans *uden for* den kapitalistiske formation område. Således forfægter Ostrovitjanov følgende standpunkt:

"Ved analysen af socialismens lovmæssigheder - i modsætning til kapitalismens - går vejen ikke fra den mindste celle til organismen som helhed, men fra den almene karakteristik som helhed til analysen af dens enkelte eksisterende sider."¹¹¹

Den praktisk-politiske konsekvens af et sådant metafysisk standpunkt i forhold til socialismens politiske økonomi er økonomisk voluntarisme. Standpunktet blev i løbet af 1960'erne kritiseret indgående, først og fremmest af N. A. Cagolov m.fl. fra Statsuniversitetet i Moskva, og må i dag betragtes som teoretisk overvundet.¹¹²

Det almene er ikke overjordisk; det må eksistere som noget individuelt. En samfundsmæssig sammenhæng, der ikke eksisterer reelt og umiddelbart, eksisterer ikke. I enhver økonomisk samfundsformation eksisterer et "fællesvæsen", nemlig *den reale eksistensform for den samfundsmæssige sammenhæng*, hvorigennem det individuelle arbejdes "form af almenhed", dets samfundsmæssige karakter stadfæstes, og hvorigennem det samfundsmæssige totalarbejde formidles og reguleres.

3.2.2. Det "naturgroede fællesvæsen"

I de samfundsformer, der beror på tilegnelse af jordens frugter gennem indsamling, jagt eller landbrug, og som derfor er baseret på jordejendom, er udgangsproduktionsforholdet det "naturgroede fællesvæsen" i mere eller mindre modificerede former. At fællesvæsenet er "naturgroet", betyder, at det i det væsentlige er en gennem en naturlig, dvs. biologisk udviklingsproces frembragt samfundsmæssig form. Som biologisk art opstår menneskeheden udstyret med en bestemt samfundsform, ursamfundet, der er karakteriseret

110 Karl Marx: *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Urtext* (1858); MEGA, bd. II/2, p. 53.

111 Ostrovitjanov i *Voprosii ekonomiki*, nr. 1, 1963; citeret efter I. I. Kuzminov: *Abriß der politischen Ökonomie des Sozialismus · Methodologie* (1971, 1974), Berlin 1976, p. 83.

112 Om denne debat, jvf.: M. M. Rozental: *Die dialektische Methode der politischen Ökonomie von Karl Marx* (1967), Vestberlin 1973, p. 493, og Kuzminov: *Abriß der politischen Ökonomie des Sozialismus · Methodologie* (1971, 1974), pp. 83, 143 ff.

ved kollektivt arbejde og kollektiv ejendom.¹¹³ Denne ejendomsform er med andre ord naturgroet i den forstand, at den er et resultatet af en naturlig udviklingsproces. Men også *den samfundsmæssige sammenhængs form* er naturgroet - i den forstand, at individet som individ *fødes* ind i *bestemte* ejendomsrelationer, som medlem af et bestemt kollektiv, en bestemt "kommune" (familie, lokalgruppe, gens, stamme). Den samfundsmæssige sammenhæng fremtræder derfor som - reelle eller nominelle - slægtskabsforhold. Kommunen er defineret i slægtskabsmæssige termer. Når Marx taler om det "naturgroede fællesvæsen", refererer han altså til en form for samfundsmæssig sammenhæng, der er begrundet i virtuelle slægtskabsforhold:

*"stammefællesskabet, det naturlige fællesvæsen [fremtræder] ikke som resultat, men som forudsætning for den fælles [...] tilegnelse og benyttelse af jorden". "Det naturgroede stammefællesskab, eller om man vil, hjorden - fællesskab i blod, sprog, sæder etc. - er den første forudsætning for tilegnelsen af de objektive betingelser for deres liv og for den reproducerende og objektiverende udfoldelse af deres liv".*¹¹⁴

Udgangsproduktionsforholdet for de formationer, hvor landbrug og jordejendom udgør basis for den økonomiske orden, er blot modifikationer, historisk frembragte, progressive modifikationer af dette "naturgroede fællesvæsen". Tilegnelsen af jorden som ejendom er i disse formationer formidlet

*"gennem individets naturgroede, mere eller mindre historisk udviklede og modificerede eksistens som medlem af en kommune - dets naturgroede eksistens som medlem af en stamme etc. Jordejendommen er" (hvor den er basis for den økonomiske orden) "altid formidlet gennem stammens fredelige eller voldelige okkupation af jorden, formidlet gennem kommunen i en eller anden, mere eller mindre naturgroet eller allerede historisk udviklet form. Individet kan her aldrig optræde i den enkelthed, hvori det fremtræder som blot fri arbejder. Når de objektive betingelser for hans arbejde er forudsat som tilhørende ham, så er han selv forudsat som tilhørende et fællesskab, hvorigennem hans forhold til jorden er formidlet. Hans relation til de objektive betingelser for arbejdet er formidlet gennem hans eksistens som kommunemedlem; på den anden side er kommunens virkelige eksistens bestemt af den specifikke form, hvori hans ejendom til arbejdets objektive betingelser eksisterer."*¹¹⁵

Dette gælder selvsagt for sådanne former, hvor jordejendommen eksisterer formidlet gennem kommunen og fremtræder som samfundsmæssig ejendom, og hvor den enkelte for så vidt kun er besidder, dvs. ursamfundet. Dette udgangsproduktionsforhold kan imidlertid "realiseres på særdeles forskellig vis":

*"F.eks. er det ikke i strid med denne form, at den sammenfattende enhed, der står over alle disse små fællesvæsener [dvs. agrarkommunerne], - som det er tilfældet i de fleste asiatiske grundformer - fremtræder som den højere ejer eller som den eneste ejer, og at de virkelige kommuner derfor kun fremtræder som arvelige besiddere."*¹¹⁶

113 Jvf. Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857-58); MEGA, bd. II/1.2, pp. 378-380, og *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft* (1859); MEGA, bd. II/2, p. 113. - Den moderne palæoantropologis resultater har bestyrket denne tese, jvf. f.eks. Joachim Herrmann: *Die Menschwerdung. Zum Ursprung des Menschen und der menschlichen Gesellschaft*, Berlin 1984. Jvf. også Richard Leakey og Roger Lewin: *Folket ved søen. Om menneskets oprindelse, natur og fremtid* (1978), København 1982.

114 Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857-58); MEGA, bd. II/1.2, pp. 379 f.

115 Ibid., p. 390.

116 Ibid., p. 380

Denne form betegner Marx den "asiatiske form". Ursamfundsformationens udgangsproduktionsforhold er med andre ord formelt set identisk med den "asiatiske form", hvor agrarkommunens fællesejendom stadig i det væsentlige er intakt, men hvor denne kommune er højere instansers - paladsets eller templets - kollektive privatejendom.¹¹⁷

Men også i de former, hvor agrarkommunen er blevet sprængt af privatejendommen, men hvor jordejendomsforholdet stadig er den reale basis, er individet forudsat som tilhørende et fællesskab. I den klassiske antikke form er grundlaget således privatejendom til jorden. Denne - græske, romerske, palæstinensiske - form er i sammenligning med den "asiatiske" form "produktet af et mere bevæget, historisk liv, af de oprindelige stammers skæbner og modifikationer". Den er et "historisk produkt". Den er baseret på den omstændighed, at "den enkeltes energi er mere udviklet", at det "kollektive arbejde" derfor ikke længere er en betingelse for det "rigdomsskabende arbejde". Jo mindre den enkeltes ejendom faktisk kun kan realiseres gennem kollektivt arbejde, "i så meget desto højere grad er betingelserne til stede for, at den enkelte bliver *privat ejer* af jorden". Agrarkommunen er sprængt. De objektive betingelser for produktionen er den enkelte bondefamilies særskilte ejendom. Men bonden er samtidig kun privat ejer af jorden i kraft af sit medlemskab af fællesvæsenet. Ligesom ursamfundet og den "asiatiske" form implicerer altså også den antikke form "*fællesvæsenet* som den første forudsætning" for produktionen, men her ikke som i den "asiatiske" form, hvor fællesvæsenet var den første forudsætning i den forstand, at den var en "substans, hvoraf individerne rent naturgroet udgør bestanddele", men i den forstand, at jorden er okkuperet af kommunen. Jordejendommen eksisterer i dobbelt form, som kommunens eller bystatens ejendom og som privatejendom. Privatejendommen eksisterer her i kraft af den kommunale ejendom, eller med andre ord: den kommunale ejendom eksisterer i dobbelt form: som kommunal og privat ejendom.¹¹⁸

Den "germanske" form er en historisk højere form end den antikke, idet den er udtryk for en mere fremskreden opløsning af det "naturgroede fællesvæsen". Også her er en del af jorden kommunens ejendom, adskilt fra den enkeltes ejendom, "ager publicus" eller fælled, arealer til græsning, indsamling af brænde, jagt osv. Altså jorder, der - for så vidt som de skulle tjene som produktionsmidler for sådanne former for produktion - ikke kunne opdeles. Men denne fællesjord fremtræder ikke som kommunens særskilte og selvstændige økonomiske eksistens ved siden af den private jordejendom; den fremtræder ikke i modsætning til privatejendommen som hos romerne, men som supplement til den individuelle ejendom. "Kommunen eksisterer kun i den indbyrdes relation mellem disse individuelle jordejere som sådanne."¹¹⁹

Kommuneejendommen som sådan fremtræder kun som det fælles tilbehør til de individuelle ejendomme. Kommunen får således kun eksistens i og med

117 Karl Marx: *Das Kapital*, bd. 3 (1864-65), p. 799, og Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857-58), MEGA, bd. II/1.2, p. 380 f.

118 Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857-58); MEGA, bd. II/1.2, pp. 381 f., 388-390.

119 *Ibid.*, pp. 383, 387 f.

de individuelle ejeres “virkelige forsamling med henblik på fælles formål” af militær, religiøs eller retlig art, og for så vidt som den har en særlig økonomisk eksistens som det i fællesskab benyttede jagtterritorium, græsningsareal etc., benyttes den af hver enkelt ejer som sådan, ikke som repræsentant for kommunen (som oprindeligt patricierne i Rom). Den germanske jordejendom er altså til forskel fra den antikke “virkelig fælles ejendom”.¹²⁰

Disse former - den asiatiske, den antikke og den germanske form - er udgangsproduktionsforhold for de tre antagonistiske, førkapitalistiske formationer.

3.2.3. Udgangsproduktionsforholdet og det grundlæggende produktionsforhold

Udgangsproduktionsforholdet implicerer det grundlæggende produktionsforhold som sin forudsætning. I antagonistiske formationer er denne implikation en negation, fordi “privatejendommen implicerer ikke-ejendommen som sin forudsætning”.¹²¹ I antagonistiske formationer fremtræder det grundlæggende produktionsforhold derfor som en negation af udgangsproduktionsforholdet.

De tre nævnte, historisk specifikke udgangsproduktionsforhold slår således om i historisk specifikke grundlæggende produktionsforhold, der fremtræder som negationer af det “naturgroede fællesvæsen”, nemlig de grundlæggende produktionsforhold for hhv. den patriarkalske udbytterformation, den antikke slaveholderformation og den feudale formation.

“Den oprindelige produktion beror på ur-oprindelige fællesvæsener, inden for hvilke den private udveksling kun fremtræder som en helt overfladisk, særskilt undtagelse. Men med den historiske opløsning af dette fællesvæsen indtræder straks herredømme-trældoms-forhold, voldsforhold”.¹²²

Den første historiske opløsningsform er den patriarkalske udbytterformation. I sin “asiatiske form” slår ursamfundets udgangsproduktionsforhold om i et udbytningsforhold:

“Da *enheden* er den virkelige ejer og den virkelige forudsætning for den kommunale ejendom - så kan enheden selv fremtræde som et særligt fællesvæsen over for de mange virkelige fællesvæsener, hvor den enkelte så in fact er ejendomsløs [...]. Merproduktet [...] tilhører derfor af sig selv denne højeste enhed.”¹²³

Slaveri og livegenskab er tilsvarende “det nødvendige og konsekvente resultat af den på fællesvæsenet og arbejdet i fællesvæsenet baserede ejendom”. Slaveri og livegenskab er således samtidig en negation af det naturgroede fællesvæsen, “fremkaldt ved dennes egen dialektik”.¹²⁴

I den kapitalistiske samfundsformation udgør pengene “den samfundsmæssige sammenhæng i kompakt form”, den “samfundsmæssige nervus

120 Ibid, p. 389.

121 Karl Marx: “Einleitung” (august 1857); MEGA, bd. II/1.1, p. 25.

122 Karl Marx: *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Urtext* (1858); MEGA, bd. II/2, p. 49.

123 Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857-58); MEGA, bd. II/1.2, p. 380.

124 Ibid., pp. 399, 391.

rerum".¹²⁵ Pengene er "det *reale fællesvæsen*", men vel at mærke et fællesvæsen, der samtidig er "en ren abstraktion, en blot udvortes ting for den enkelte",¹²⁶ kort sagt: individernes "tinglige, uden for dem eksisterende fællesvæsen".¹²⁷

Eksistensen af et udgangsproduktionsforhold er således ikke noget enestående for den kapitalistiske formation; det, der er enestående, er i denne sammenhæng, at udgangsproduktionsforholdet er en ting:

"i pengerelationen fremtræder selve individernes fællesvæsen over for dem som en udvortes og derfor tilfældig ting. Den samfundsmæssige sammenhæng, der opstår ved de uafhængige individers sammenstød, fremtræder over for dem som tinglig nødvendighed og samtidig som en udvortes forbindelse [...]. Da de ikke er subsumeret under et naturgroet fællesvæsen, og da de på den anden side ej heller subsumerer fællesvæsenet under sig som bevidst samfundsmæssige, må det over for dem (som de uafhængige subjekter) eksistere som et ligeledes uafhængigt, udvortes, tilfældigt fællesvæsen, som noget tingligt. Dette fællesvæsen er netop betingelsen for, at de som uafhængige privatpersoner samtidig står i en samfundsmæssig sammenhæng."¹²⁸

Selv om vareformen foregriber den kapitalistiske samfundsformation med årtusinder, kunne den først blive alment gældende under forudsætning af etableringen af det grundlæggende produktionsforhold, efter etableringen af relationen kapital-lønarbejde.

"I produktets eksistens som vare ligger bestemte historiske betingelser gemt. For at blive vare må produktet ikke blive produceret som umiddelbart subsistensmiddel for producenten selv. Havde vi videre undersøgt, under hvilke omstændigheder alle eller blot flertallet af produkterne antager form af varer, så havde det vist sig, at dette kun sker på grundlag af en helt specifik produktionsmåde, den kapitalistiske." Kapitalen "opstår kun, hvor besidderen af produktionsmidler og livsfornødenheder forefinder den frie arbejder som sælger af sin arbejdskraft på markedet, og denne ene historiske betingelse rummer en verdenshistorie." "Hvad der altså karakteriserer den kapitalistiske epoke, er, at arbejdskraften for arbejderen selv antager form af en vare, der tilhører ham, at hans arbejde derfor antager form af lønarbejde. På den anden side bliver arbejdsprodukternes vareform først almindelig fra dette øjeblik."¹²⁹

Udgangsproduktionsforholdet implicerer som anført det grundlæggende produktionsforhold som sin forudsætning, men i antagonistiske formationer fremtræder det grundlæggende produktionsforhold som en negation af udgangsproduktionsforholdet. Ligesom slaveri og livegenskab på en gang er det nødvendige og konsekvente resultat af den på fællesvæsenet og arbejdet i fællesvæsenet baserede ejendom og samtidig er negationen af det naturgroede fællesvæsen, fremtræder det grundlæggende produktionsforhold i den kapitalistiske samfundsformation som en negation af udgangsproduktionsforholdet.

125 Karl Marx: *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft* (1859); MEGA, bd. II/2, p. 194.

126 Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857-58); MEGA, bd. II/1.1, p. 150.

127 Karl Marx: *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Urtext* (1858); MEGA, bd. II/2, p. 26.

128 *Ibid.*, p. 53 f.

129 Karl Marx: *Das Kapital*, bd. 1 (1867, 2. udg. 1873); MEW, bd. 23, pp. 183 f. Jvf. tillige: Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857-58), MEGA, bd. II/1.1, p. 148; *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Urtext* (1858), MEGA, bd. II/2, p. 52; *Zur Kritik der politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863)*, MEGA, bd. II/3.1, p. 286 f.; *Das Kapital*, bd. 1 (1867, 2. udg. 1873), MEW, bd. 23, p. 613, samt *Das Kapital*, bd. 2 (1864-65), MEW, bd. 24, pp. 119 f.

det.¹³⁰ Udvekslingen af ækvivalenter “er kun det overfladiske lag af en produktion, der beror på tilegnelse af fremmed arbejde, uden udveksling, men under skin af udveksling”. Bytteværdisystemet “slår om i eller rettere åbenbarer tilegnelse af fremmed arbejde uden udveksling, total adskillelse af arbejde og ejendom som sin skjulte baggrund”.¹³¹

“Udvekslingen af ækvivalenter, der synes at implicere ejendom til produktet af eget arbejde [...], slår om, åbenbarer sig ifølge en nødvendig dialektik som absolut adskillelse af arbejde og ejendom og tilegnelse af fremmed ejendom uden udveksling, uden ækvivalent.”¹³²

Set ud fra relationen mellem momenterne i den udviklede totalitet er formationens udvikling fra “den *enkle umiddelbarhed*” til den sammensatte totalitet samtidig en bevægelse tilbage til “grunden”: “progressionen er en *regression* til *grunden*”.¹³³ Udgangsproduktionsforholdet frembringer det grundlæggende produktionsforhold, og samtidig åbenbares dets “sandhed” i det grundlæggende produktionsforhold.

Dette gælder ikke alene for relationen mellem udgangsproduktionsforholdet og det grundlæggende produktionsforhold i den udviklede totalitet, men også for relationen mellem disse forhold historisk. Begrebet om udgangsproduktionsforholdet udtrykker et forhold, der allerede eksisterede, før totaliteten blev etableret. “For så vidt udtrykker den abstrakte tæknings gang, der stiger op fra det enkleste til det kombinerede, den virkelige historiske proces.”¹³⁴ I relationen mellem udgangsproduktionsforholdet og det grundlæggende produktionsforhold i en bestemt samfundsformation afspejler *det logiske* med andre ord direkte *det historiske*.

Udgangsproduktionsforholdet er mindre formationsspecifikt end det grundlæggende produktionsforhold, der jo bestemmer formationens hele væsen og bevægelseslov. Udgangsproduktionsforholdet for en formation opstår og udvikles derfor i skødet af de forudgående formationer. Den asiatiske, antikke og germanske form opstår og udvikles således i ursamfundsformationen, men bliver først alment bestemmende i og med etableringen af det tilsvarende grundlæggende produktionsforhold.

“Et nøjere studium af de asiatiske, specielt de indiske former for fællesejendom ville kunne vise, hvordan der af de forskellige former for naturgroet fællesejendom fremkommer forskellige former for opløsningen af den. Således lader f.eks. de forskellige originaltyper af romersk eller germansk privatejendom sig aflede af forskellige former for indisk fællesejendom.”¹³⁵

Tilsvarende foregriber vareformen den kapitalistiske samfundsformation med mange tusinde år: “Som kategori [...] fører bytteværdien en antediluvi-

130 Om udgangsproduktionsforholdet og det grundlæggende produktionsforhold i den kommunistiske samfundsformation, jvf. A. K. Pokrytan: *Produktionsverhältnisse und ökonomische Gesetze des Sozialismus. Eine methodische Studie zur Analyse und zur Theorie* (1971), Berlin 1973.

131 Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857-58); MEGA, bd. II/1.2, p. 412.

132 Ibid., pp. 416.

133 G. W. F. Hegel: *Wissenschaft der Logik* (1812-16); bd. 1; *Werke*, Frankfurt am Main 1969, bd. 5, p. 70.

134 Karl Marx: “Einleitung” (august 1857); MEGA, bd. II/1.1, p. 38.

135 Karl Marx: *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft* (1859); p. 113.

ansk tilværelse [...]. Penge kan eksistere og har historisk eksisteret før der eksisterede kapital, banker, lønarbejde etc."¹³⁶ Men, som sagt, først på basis af den kapitalistiske produktion antager produkterne alment vareform.

Udgangsproduktionsforholdet bereder i sin antediluvianske tilværelse vejen for den formation, det er udgangsproduktionsforhold for. Når formationens grundlæggende produktionsforhold endelig er etableret, bliver det alment bestemmende som formen for den samfundsmæssige sammenhæng. Hermed ophører processen imidlertid ikke. Udgangsproduktionsforholdets betydning udvikles i takt med udviklingen af formationens bærende produktionsmåde.

"Den kapitalistiske produktion er rent faktisk vareproduktionen som produktionens almene form, men det er den kun og bliver det i stigende grad i sin udvikling, fordi arbejdet her selv fremtræder som vare, fordi arbejderen sælger arbejdet, dvs. arbejdskraftens funktion, og vel at mærke - som antaget - til dens ved reproduktionsomkostningerne bestemte værdi." Den "kapitalistiske produktion (altså også vareproduktionen) fremtræder først i sit fulde omfang, når også den umiddelbare landlige producent er lønarbejder."¹³⁷

Men denne omvæltning forudsætter, at den kapitalistiske storindustri er udviklet. "Først storindustrien leverer med maskinerne det konstante grundlag for den kapitalistiske agrikultur, eksproprierer radikalt det store flertal af landbefolkningen [...]. Derfor er det også først storindustrien, der erobrer hele det indre marked for industrikapitalen."¹³⁸

Den nye formation må således etablere sit eget materielle grundlag, og den etablerer det først gennem en langvarig udviklingsproces.

"For at kapitalforholdet skulle kunne indtræde forudsættes et bestemt historisk trin og en bestemt historisk form af den samfundsmæssige produktion. Der måtte inden for en tidligere produktionsmåde have udviklet sig samkvems- og produktionsmidler og behov, der trænger ud over de gamle produktionsforhold og til deres forvandling til kapitalforholdet. *Men de behøver kun at være udviklet så vidt, at arbejdets formelle subsumtion under kapitalen kan foregå. På basis af dette ændrede forhold udvikler sig imidlertid en specifikt forandret produktionsmåde*, som på den ene side skaber nye materielle produktivkræfter, på den anden side først udvikler sig på grundlag af disse, og som dermed faktisk skaber sig nye reale betingelser. Der indtræder dermed en fuldstændig økonomisk revolution, der på den ene side først skaber de reale betingelser for kapitalens herredømme over arbejdet, fuldender dette, giver det en passende form, og som på den anden side - i og med de i modsætning til arbejderen udviklede produktivkræfter for arbejdet, produktionsbetingelser og samkvemsforhold - skaber de reale betingelser for en ny produktionsmåde, der ophæver den kapitalistiske produktionsmådes antagonistiske form, og skaber således den materielle basis for en samfundsmæssig livsproces i ny skikkelse og dermed en ny samfundsformation."¹³⁹

136 Karl Marx: "Einleitung" (august 1857); MEGA, bd. II/1.1, pp. 37 f.

137 Karl Marx: *Das Kapital*, bd. 2 (1864-65); MEW, bd. 24, pp. 119 f.

138 Karl Marx: *Das Kapital*, bd. 1 (1867, 2. udg. 1873); MEW, bd. 23, pp. 776 f..

139 Karl Marx: *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses* (1864); Frankfurt am Main 1969, pp. 88 f. (Min fremhævelse, KS).

3.3. Det almene og det enkelte i formationsteorien

Den økonomiske samfundsformations udvikling fra lavere til højere former er formidlet gennem dialektikken mellem det almene og det enkelte. Det er nødvendigt at skelne klart mellem den økonomiske samfundsformation og dens udvikling i almindelighed og de *enkelte* samfundsmæssige enheder i deres individualitet. Formationsteorien anlægger et alment verdenshistorisk udviklingsperspektiv på det menneskelige samfund. En formationsteoretisk placering af en *enkelt*, historisk-konkret, samfundsmæssig enhed, som f.eks. Cro Magnon-folket for 40.000 år siden, Uruk i år 3500 f.v.t., Athen i år 462 f.v.t., Frankeriget i 800, England i 1857 eller Sovjetunionen i 1987, betyder således, at den givne samfundsmæssige enhed placeres i forhold til det menneskelige samfunds *almene* udvikling. Men lige så lidt som værditeorien kan anvendes uformidlet på enkelte kapitalistiske virksomheder, kan formationsteorien anvendes uformidlet på enkelte samfundsmæssige enheder: "så snart et konkret økonomisk fænomen kommer på tale, kan de almene økonomiske love ikke anvendes enkelt og umiddelbart".¹⁴⁰

Det menneskelige samfund i almindelighed eksisterer ikke som sådant. Det eksisterer som vist som særlige formationstyper. Disse særlige formationstyper eksisterer på deres side altid som enkelte samfund (lokalgrupper, stammer, bystater, folkeslag, nationer, multinationale riger), eller med et udtryk, der netop betoner det individuelle ved det enkelte samfund: som enkelte "sociale organismer".¹⁴¹ Der findes ikke to sociale organismer med identiske karakteristika. Hver social organisme er i sin struktur og udvikling en enestående, individuel foreteelse.¹⁴²

3.3.1. Det almene og det universelle, totalitet og heterogenitet

Disse individuelle sociale organismer udviser kun mere eller mindre rent de træk, der er specifikke for den særlige formationstype, de tilhører. Som "frugten", "æblet", "pæren" o.s.v. eksisterer en samfundsformation aldrig i "ren" skikkelse. Der findes f.eks. ingen "ren socialisme". Samfundsformationen er ikke "subjekt", men et "prædikat" ved historisk-konkrete samfundsmæssige fænomener, omend et væsentligt prædikat, et væsensbestemmende kompleks af forhold. I den sociale organisme eksisterer samfundsformationen altid kun i mangfoldige krydsninger, overlejringer, sammenfletninger med fremmede former. Totaliteten kan kun eksistere i konkret-historisk heterogenitet.¹⁴³ Den enkelte sociale organisme er altså altid - i større eller mindre udstrækning - formationsmæssigt heterogen.

140 Karl Marx: *Zur Kritik der politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863)*; MEGA, bd. II/3.6, p. 1907.

141 Jvf. Ju. I. Semjonov: "Die ökonomische Gesellschaftsformation" (1978), i: Nikolai Drjachlow et al. (red.): *Kategorien des historischen Materialismus. Studien zur Widerspiegelung gesellschaftlicher Entwicklungsprozesse in philosophischen Begriffen*, Berlin 1978, pp. 85-101.

142 Ibid., p. 86.

143 Wolfgang Küttler: "Totalität und Heterogenität konkret-historischer Gesellschaften. Zur Theoriegeschichte und methodologischen Bedeutung des Begriffs 'uklad' im Werk Lenins",

De sociale organismers formationsmæssige heterogenitet må ikke forveksles med den omstændighed, at enhver formation assimilerer betingelserne for sin historiske opkomst, integrerer dem som momenter i totaliteten og dermed reproducerer sine eksistensbetingelser. Udviklingen af den økonomiske samfundsformation er - som al udvikling - ensbetydende med tiltagende grad af organisation og dermed kompleksitet.¹⁴⁴ En kompleks form er negationen af en enkel. I udviklingen elimineres det tilfældige, unødvendige. Den enkle form forvandles fra en selvstændig udviklingsform til et moment i udviklingen af mere komplicerede former.¹⁴⁵ De elementer, der optages i den nye formation, mister derved deres hidtidige historisk betydende rolle og integreres i den nye formation som momenter i dens totalitet. F.eks. assimilerer den kapitalistiske samfundsformation jordejendommen, handelskapitalen, ågerkapitalen og omfunktionerer disse former. Jordejendommen, handelskapitalen og ågerkapitalen transformeres til særlige kapitalformer, hvortil svarer afledte former for merværdi. I den kapitalistiske samfundsformation fremstår disse former derfor som et *resultat* af den kapitalistiske produktionsproces.¹⁴⁶

"Når ethvert økonomisk forhold i det fuldenbte borgerlige system forudsætter det andet i den borgerligt-økonomiske form, og når ethvert sådant forhold således samtidig er forudsætning, så er det tilfældet ved ethvert organisk system. Selve dette organiske system som totalitet har sine forudsætninger, og dets udvikling til totalitet består netop i at underordne alle samfundets elementer under sig eller at skabe de organer, det endnu mangler, ud fra samfundet. Det bliver således historisk til totalitet. Denne totalitets vorden udgør historisk et moment af systemets proces, af dets udvikling."¹⁴⁷

I sin vedvarende reproduktionsproces må totaliteten reproducere de nødvendige betingelser for sin eksistens. Forhold, der udgør en *historisk* forudsætning for en totalitets tilblivelse, forvandles dermed til en *logisk* følge af totalitetens bevægelse. Dette er dialektikken i enhver udvikling.¹⁴⁸ Det er således ikke abens anatomi, der er nøglen til menneskets, men omvendt menneskets anatomi, der er nøglen til abens.¹⁴⁹

At en formation i sig har optaget og integreret former, der går forud for dens egen opkomst, er ikke udtryk for dens heterogenitet. Jordejendommen, handelskapitalen og rentebærende kapital er *væsentlige* (omend ikke almene) kapitalistiske produktionsforhold. Derimod er enhver social organisme til gengæld altid mere eller mindre heterogen. Det enkelte svarer aldrig helt til det almene. En social organisme vil altså ved siden af forhold etc., der udtrykker den dominerende formation, i større eller mindre udstrækning opvise forhold etc., der kan henføres til andre formationstrin. F.eks. sameksistensen af en socialistisk produktionsmåde med lønarbejde og privatejendom i Polen; sameksistensen af kapitalistisk lønarbejde, feudale forhold, patriarkalske forhold, agrarkommuner etc. i Afghanistan. Eksistensen af f.eks. elementer af

Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig, bd. 32, 1980, pp. 109-125, her. p. 111.

144 Jvf. Karl Marx: "Einleitung" (august 1857); MEGA, bd. II/1.1, pp. 37-39.

145 M. M. Rozental (red.): *Geschichte der dialektischen Logik* (1971), Berlin 1974, p. 201.

146 Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857-58); MEGA, bd. II/1.2, p. 368.

147 Ibid., bd. II/1.1, p. 201.

148 E. V. Iljenkov: *Die Dialektik des Abstrakten und Konkreten im "Kapital" von Karl Marx* (1960); p. 112.

149 Karl Marx: "Einleitung" (august 1857); MEGA, bd. II/1.1, p. 40.

vareproduktion i den kommunistiske samfundsformations socialistiske stadium er imidlertid ikke "rester" i denne forstand, men nødvendige produktionsforhold i transformationsepoken.¹⁵⁰

De sociale organismers heterogenitet må forklares på basis af teorien om den enkelte økonomiske samfundsformations bevægelseslov. Heterogeniteten er et udslag af den givne specifikke samfundsformations bevægelseslov. Den kapitalistiske samfundsformation er som anført den første formation, der har haft en decideret universel tendens. Den kapitalistiske produktion frembringer på den ene side den universelle industri og på den anden side et system af almen eksploitation af de naturlige og menneskelige egenskaber, videnskab.

"Således frembringer først kapitalen det borgerlige samfund og samfundsmedlemmernes universelle tilegnelse af naturen og af den samfundsmæssige sammenhæng. Deraf kapitalens store civiliserende indflydelse; deraf dens produktion af et samfundstrin over for hvilket alle tidligere kun fremtræder som *lokale udviklinger* af menneskeheden og som *naturidolatri*."¹⁵¹

Kapitalens universelle tendens gør sig dobbelt gældende: For det første gør kapitalens universelle tendens sig naturligvis gældende *globalt*. Kapitalen stræber efter at "nedrive enhver lokal skranke for samkvemmet, i.e. for bytningen, efter at erobre hele Jorden som sit marked".¹⁵² For det andet gør den sig gældende inden for den enkelte sociale organisme. Den kapitalistiske produktionsmåde er baseret på samfundsmæssigt arbejde. Det samfundsmæssige totalarbejde integreres i den kapitalistiske produktionsmåde. Kapitalen underlægger dermed den givne sociale organisme under sig, absorberer alle regioner og økonomiske sektorer etc. I sociale organismer determineret af førkapitalistiske samfundsformationer eksisterer derimod elementer fra forskellige formationer side om side i broget mangfoldighed. Der er m.a.o. tale om relativt stabil sameksistens af elementer af forskellig formationskarakter inden for én og samme sociale organisme. Heterogeniteten er så meget desto mere udpræget, jo mindre udviklet produktionens samfundsmæssige karakter er. Jo ringere udviklet produktionens samfundsmæssige karakter er, desto mindre er den enkelte sociale organismes karakter af en integreret helhed, en "organisme", og desto mere antager den sociale organisme karakter af en ansamling af mere eller mindre løst forbundne lokale organismer (lokalgrupper, agrarkommuner).¹⁵³

150 Om vareformens funktion i den kommunistiske samfundsformations socialistiske stadium, jvf. bl.a. A. K. Pokrytan: *Produktionsverhältnisse und ökonomische Gesetze des Sozialismus* (1971), og R. I. Kosolapov: *Socialism: Questions of Theory* (1975), Moskva 1979.

151 Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857-58); p. 322.

152 Ibid., p. 438.

153 Ved analysen af førkapitalistiske samfund er formationsgrundlaget for de konkret-historiske foreteelser derfor mindre synligt end i kapitalistiske samfund. Dette er givetvis en vigtig grund til, at de førkapitalistiske samfundsformations politiske økonomi endnu ikke er udarbejdet. (Jvf. Friedrich Engels: *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft*. ["*Anti-Dühring*"] (1878); MEW, bd. 20, p. 136 f.)

3.3.2. Sociale organismer, verdenssystemer, progressive epoker

Teorien om den lovmæssige, progressive succession af samfundsformationer er - af "marxistiske" historikere af den i Stalin-perioden udbredte metafysiske afart såvel som af anti-marxistiske historikere generelt - blevet fortolket som en teori om udviklingen af de *enkelte* sociale organismer. Den er blevet opfattet som et udsagn om, at der skulle eksistere en "analogi mellem hvert enkelt samfunds udvikling og udviklingen af samfundet overhovedet".¹⁵⁴ Fortolkningen af formationsovergangen som transformation af en kontinuerlig social organisme er rigtignok i overensstemmelse med europæisk historie fra og med senmiddelalderen, jvf. f.eks. overgangen fra den feudale til den kapitalistiske formation i Frankrig. Dette træk ved nyere tids europæisk historie kan henføres dannelsen af nationer og dermed sociale organismer af en hidtil uset integritet, en proces der stod på fra 1500-tallet og frem til dette århundrede. Det er altså et udslag af udviklingen af det borgerlige samfund. Eller med andre ord: dette nye træk ved den økonomiske samfundsformations udvikling fra én udviklingsform til en anden er et udslag af kapitalens universelle tendens.

Hvad angår verden uden for Europa, og hvad angår Europa frem til den borgerlige revolutions begyndelse, er den metafysiske fortolkning af formationsteorien imidlertid aldeles uden empirisk begrundelse.

Indtil senfeudalismen fremstår verdenshistorien ikke som en proces, hvor eksisterende sociale organismer overgår fra et udviklingsstadium til et andet, men som en proces, hvor en mangfoldighed af sociale organismer opstår, udvikles og går under.

"Historien kender ikke én eneste social organisme, der - efter at være opstået - skulle have 'gennemløbet' alle formationer. Derimod kendes en mangfoldighed af sociale organismer, i hvis indre udvikling der overhovedet ikke er forgået nogen formationsovergang. Hvad disse organismer angår, figurerer formationerne ikke som indre udviklingsstadier, men kun som typer."¹⁵⁵

Det gamle orientals historie er f.eks. en proces, hvor sociale organismer og konglomerater af sociale organismer opstår og forsvinder: Mohandsjo-Daro, Harappa, de sumeriske bystater, Babylonien, Ny-Babylonien, hetitterne, mederne. Den nye social organisme var i en lang periode af samme formationstype som sin forgænger i området. Formationen bestod, mens de sociale organismer skiftede. Det modsatte billede tegner sig i Europa fra 1500-tallet og til idag. Her består de sociale organismer, mens formationerne skifter.

Ingen social organisme har "gennemløbet" alle formationer. Omvendt findes der ikke en eneste (antagonistisk) samfundsformation, der er blevet "gennemløbet" af alle sociale organismer. Kun det menneskelige samfund i almindelighed, under ét, har "gennemløbet" alle den økonomiske samfundsformations udviklingsformer.

Begrebet om den økonomiske samfundsformation og dens "progressive epoker" henviser til menneskehedens almene udvikling overhovedet. Det almene er ikke nødvendigvis universelt. Hvad der gælder alment, gælder ikke

154 Ju. I. Semjonov: "Die ökonomische Gesellschaftsformation" (1978); p. 93.

155 Ibid., p. 94.

nødvendigvis for i hvert enkelt tilfælde. Men kun det, der gælder for *alle* enkelte, gælder universelt. Marx' udsagn om "den økonomiske samfundsformations progressive epoker" betyder således ikke, at alle lande, hvert eneste område i verden gennemløber og må gennemløbe sekvensen af produktionsmåder.

Men når det, der gælder for den økonomiske samfundsformations *almene* udvikling, ikke nødvendigvis gælder for de *enkelte* sociale organismers udvikling, hvorledes er da sammenhængen?

Det enkelte kan have en almen funktion. I udviklingen er én eller flere individuelle foreteelser, sociale organismer, til enhver tid "dominerende", bestemmende for den almene udvikling i kraft af deres karakter af højere former og i kraft af deres indflydelse på menneskehedens udvikling som helhed. En social organisme eller et konglomerat af sociale organismer i en sådan rolle er et "verdenssystem".¹⁵⁶ Begrebet verdenssystem må naturligvis ikke forveksles med begrebet *et universelt system*, dvs. et altomfattende system. Et verdenssystem er derimod et *aktivt centrum* for den verdenshistoriske udvikling. Et verdenssystem er således per definition ikke universelt. Et centrum implicerer en periferi. Omvendt er et universelt system ikke et verdenssystem. I et universelt system er der hverken periferi og centrum.

I det historiske forløb afløses det ene verdenssystem af sociale organismer af en bestemt formationstype af et andet verdenssystem af sociale organismer af en anden formationstype, der så for en tid overtager den ledende rolle i historien. Med dette skifte fuldbyrdes det verdenshistoriske epokeskift.

I og med sin udvikling fortrænger et verdenssystem af sociale organismer de sociale organismer af lavere formationstype, enten ved at de pågældende sociale organismer går under som særskilte enheder og befolkning og territorium absorberes i sociale organismer af en højere type, eller ved at der induceres en forandring af de pågældende sociale organismers økonomiske struktur, og ved at de således transformerede sociale organismer inkorporeres i det nye verdenssystem.

Med opkomsten af et nyt verdenssystem af sociale organismer og med dennes overtagelse af den historisk ledende rolle forsvinder det gamle verdenssystem imidlertid ikke. Selv om det gamle verdenssystem ikke længere er historisk ledende, kan det i en lang periode bevare sin karakter af et verdenssystem. Selv når det ophører med at være et verdenssystem, kan dets bestanddele af sociale organismer eksistere videre som "hvide dværge".

Den højere formation opstår som og eksisterer som en særskilt social organisme; den bliver alment bestemmende gennem denne organismes aktive påvirkning af andre, samtidig eksisterende sociale organismer. Den højere formation virker alene som *det almene* gennem sin virkning som en enkelt social organisme på andre enkelte sociale organismer, der repræsenterer andre formationstrin. Denne afløsning af verdenssystemer af sociale organismer af bestemte formationstyper er den form, hvori overgangen fra en samfundsformation til den højere fuldbyrdes.¹⁵⁷

156 Ibid., pp. 96 f.

157 Ibid., pp. 97 f.

Formationsprogressionen er således formidlet gennem *det historiske miljø*. Hver verdenshistorisk "progressiv epoke" er karakteriseret ved eksistensen af det verdenssystem af sociale organismer af den pågældende formationstype. Formationsprogressionen er således ingen konstruktion. Den er en teoretisk reproduktion af det konkrete historiske forløb i al dets mangfoldighed. Til en progressiv epoke svarer et verdenshistorisk centrum, der udøver afgørende indflydelse på det omgivende miljø, og som således formidlet udøver verdenshistorisk indflydelse. Kategorien "*historisk miljø*" er den nødvendige formidlende kategori.

3.3.3. Begrebet "det historiske miljø"

Begrebet om det historiske miljø indtager samme plads i formationsteorien som begrebet om profitatens udligning og dannelsen af produktionsprisen i teorien om kapitalismens politiske økonomi. Selve udtrykket "historisk miljø" optræder første gang i Marx' udkast til brev til *Ote estvennyja Zapiski* fra 1877¹⁵⁸ og spiller en central rolle i udkastene til brevet til Vera Zasulic] fra 1881.¹⁵⁹ Begrebet om det historiske miljø spiller imidlertid en central rolle i Marx' metode fra allerførste færd.

Tag f.eks. Marx og Engels' analyse af den politiske situation i Europa op til den tyske revolution i 1848-49. Borgerskabet var da den historisk ledende klasse:

"De tre mest iøjnefaldende bevægelser i året 1847 har [...] tilfælles, at de alle først og fremmest og hovedsageligt er i bourgeoisiets interesse. Fremskridtspartiet var overalt bourgeoisiets parti. [...] Hvorhen vi end ser, gør bourgeoisiet mægtige fremskridt. Det bærer hovedet højt og udfordrer trodsigt sine fjender. Det forventer afgørende sejre, og det vil ikke blive skuffet i sine forhåbninger. Det vil indrette hele verden efter sin målestok, og det vil lykkes for det på en betydelig del af kloden."¹⁶⁰

Men selv i denne situation forfaldt Marx og Engels ikke til at forveksle det almene og det enkelte. Hvad der alment gælder for epoken, gælder ikke nødvendigvis for det enkelte land. Selv om de således utvetydigt bestemte borgerskabet som den historisk ledende klasse, undlod de ikke en konkret analyse af den konkrete situation:

"Kommunisterne har den største opmærksomhed henvendt på Tyskland, fordi Tyskland står umiddelbart foran en borgerlig revolution, og fordi det gennemfører denne omvæltning under betingelser, hvor den europæiske revolution overhovedet befinder sig på et højere udviklingstrin, og fordi det gennemfører den med et langt mere udviklet proletariat end i England i det 17. og Frankrig i det 18. århundrede og den tyske borgerlige revolution altså kun kan være det umiddelbare forspil til en proletarisk revolution."¹⁶¹

Bourgeoisiet var den historisk ledende klasse i den forstand, at den kapitalistiske produktionsmådes historiske mission ikke var opfyldt. Opgaven var

158 Karl Marx: Udkast til brev til *Ote estvennyja Zapiski* (november 1877), Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 3, p. 251.

159 Karl Marx: Tre udkast til et brev til V. I. Zasulic] (marts 1881), Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 3, pp. 269, 273, 277, 282.

160 Fr. Engels: "Bevægelserne i 1847" (januar 1848); Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 1, pp. 33-35.

161 Karl Marx og Fr. Engels: *Det kommunistiske partis manifest* (februar 1848); MEUS, p. 58.

derfor at fuldbyrde den kapitalistiske omvæltning. Det tyske bourgeoisie befandt sig imidlertid i et ejendommeligt historisk miljø, karakteriseret ved, at den borgerlige og industrielle revolution var fuldbyrdet i England og Frankrig, og at et industrielt proletariat var under dannelse i Tyskland. Tyskland havde ikke tilbagelagt den "politiske frigørelses mellemste trin", dvs. den borgerligt-liberale revolution, "samtidig med de moderne nationer", observerede Marx i 1844:

"Ja, den tyske historie smigrer sig af en bevægelse, som intet folk på den historiske horisont har gjort før eller vil gøre efter den. Vi har nemlig gjort de moderne nationers restaurationsperiode med uden at gøre deres revolutioner med. Vi blev restaureret, først fordi andre nationer vovede en revolution, dernæst fordi de andre nationer led en kontra-revolution, den ene gang fordi vore herrer var bange, den anden gang fordi vore herrer ikke var bange."¹⁶²

For Tysklands vedkommende var en borgerligt-liberal revolution "en utopisk drøm":

"hver særlig klasse i Tyskland mangler ikke blot den konsekvens, den skarphed, det mod og den hensynsløshed, som kunne stemple den som samfundets negative repræsentant. Hver stand mangler [...] den revolutionære dristighed, som tilkaster modstanderen den trodsige parole: *Jeg er intet, men jeg vil være alt*. Hovedstolen af tysk moral og ærlighed [...] består tværtimod af den beskedne egoisme, som gør sin begrænsethed gældende og lader samme blive gjort gældende mod sig selv. [...] Selv den tyske middelklasses moralske selvfølelse beror kun på bevidstheden om at være den almene repræsentant for de øvrige klassers filistrøse middelmådighed."¹⁶³

Det tyske bourgeoisie kendte sin skæbne fra England og Frankrig. Den kapitalistiske produktion havde åbenbaret sin antagonistiske karakter. De periodiske krise - den første indtraf i 1825 - havde demonstreret dens forgængelighed. I 1831 havde det første arbejderoprør fundet sted i Lyon; i årene 1838 til 1842 nåede den første nationale arbejderbevægelse sit højdepunkt.

"Med året 1830 indtrådte den krise, som blev afgørende én gang for alle. Bourgeoisiet havde i Frankrig og England erobret den politiske magt. Fra da af antog klassekampen, praktisk og teoretisk, mere og mere udprægede og truende former. Det var døds-klokkerne, der ringede for den borgerlige økonomi som videnskab."¹⁶⁴

Det var døds-klokkerne over borgerskabets uskyldige selvtillid. Da det tyske bourgeoisie ydermere fandt sig stillet over for et relativt udviklet og selvstændigt proletariat,¹⁶⁵ stillede det sig nødvendigvis tøvende og vankelmødt i kampen for sine egne politiske mål.

"I 1648 stod bourgeoisiet i forbund med folket, imod kongedømmet, adelen og den herskende kirke. I 1789 stod bourgeoisiet i forbund med folket mod kongedømmet, adelen og den herskende kirke. [...] I begge revolutioner var bourgeoisiet den klasse, som virkelig stod i spidsen for bevægelsen. *Proletariatet og de ikke til bourgeoisiet hørende fraktioner af borgerskabet* havde enten endnu ingen interesser, som skilte dem fra bourgeoisiet, eller de udgjorde endnu ingen selvstændigt udviklede klasser eller klasseafdelinger. [...] Revolutionerne i 1648 og 1789 var ikke *engelske* og *franske* revolutioner, de var revolutioner i *europæisk* stil. Det var ikke en *bestemt* samfundsklasses sejr over

162 Karl Marx: "Zur Kritik der Hegel'schen Rechts-Philosophie. Einleitung" (1844), MEGA, bd. I/2, pp. 171-172.

163 Ibid., p. 180.

164 Karl Marx: *Das Kapital*, bd. 1 (1867, 2. udg. 1873); MEW, bd. 23, pp. 20 f.

165 Ibid., p. 21.

den gamle ordning; de var *proklamationen af den politiske ordning for det nye europæiske samfund*. Det var bourgeoisiet, der sejrede i dem; men bourgeoisiets sejr var dengang en ny samfundsordnings sejr, den borgerlige ejendoms sejr over den feudale, nationalitetens over provinsialismens, konkurrencens over lavsvæsnet, ejendomsdelingens over førstefødselsretten, jordbesidderens over jordens beherskelse af besidderen, oplysningens over overtroen, familiens over familienavnet, industriens over den heroiske dovenskab, det borgerlige rets over de middelalderlige privilegier. Revolutionen i 1648 var det 17. århundredes revolution over det 16. århundrede, revolutionen i 1789 var det 18. århundredes revolution over det 17. århundrede. [...] I den *preussiske Martsrevolution* er der intet af alt dette. [...] Langt fra at være en europæisk revolution var den kun en forkrøblet eftervirkning i et tilbageblevet land af en europæisk revolution. I stedet for at være forud for sit århundrede, var den over et halvt århundrede bagud for sit århundrede. [...] Det tyske bourgeoisie havde udviklet sig så sløvt, fejt og langsomt, at i det øjeblik, hvor det stod truende over for feudalismen og enevælden, så det sig selv stå over for truslen fra proletariatet og alle de fraktioner inden for borgerskabet, hvis interesser og idéer er beslægtet med proletariatets. [...] Det preussiske bourgeoisie var ikke, sådan som det franske i 1789, den klasse, der repræsenterede hele det moderne samfund over for det gamle samfunds repræsentanter, kongemagten og adelen. Det var sunket ned til at være en slags *stand* [...]; det var på forhånd tilbøjeligt til at begå forræderi mod folket og slutte kompromis med det gamle samfunds kronede repræsentant, fordi det selv allerede hørte med til det gamle samfund; det repræsenterede ikke et nyt samfunds interesser over for et gammelt, men fornyede interesser inden for et forældet samfund; når det stod ved revolutionens ror, var det ikke, fordi folket stod bag det, men fordi folket skubbede det foran sig; når det stod i spidsen, var det ikke, fordi det repræsenterede initiativet til en ny samfundsepoke, men kun fordi det repræsenterede en gammel samfundsepokes hadefuldhed; det var et lag, som ikke havde kunnet bryde igennem i den gamle stat, men som et jordskælv havde kastet op på overfladen af den nye stat; det var uden tro på sig selv, uden tro på folket, det knurrede mod dem, der stod over det, og skælvede for dem, der stod under det, egoistisk til begge sider, og klar over sin egoisme, revolutionært overfor de konservative, konservativt overfor de revolutionære, fuld af mistro til sine egne slagord, fuld af fraser i stedet for idéer, gjort forskræmt af verdensstormen og samtidig udnyttende verdensstormen til sin fordel, uden energi i nogen retning, et plagiat i alle retninger, banalt fordi det ikke var originalt, originalt i sin banalitet, sjakrende med sine egne ønsker, uden initiativ, uden tro på sig selv, uden tro på folket, uden et verdenshistorisk kald, - en forbandet olding, der var fordømt til i egen senil interesse at aflede et robust folks første ungdommelige begejstring - uden øjne, uden øren, under tænder, uden noget som helst - sådan var det preussiske bourgeoisie, da det efter Marts-revolutionen fandt sig stående ved den preussiske stats ror.¹⁶⁶

Det tilfaldt således proletariatet at gennemtvinge bourgeoisiets kampmål, om nødvendigt *imod* bourgeoisiet. Den borgerlige revolution kunne derfor være optakten til den proletariske. "I Tyskland er frigørelsen fra *middelalderen* kun mulig som en samtidig frigørelse fra den *delvise* overvindelse af *middelalderen*".¹⁶⁷ Arbejderklassens rolle bestod således i at være den yderste, konsekvent-revolutionære venstrefløj i den demokratiske bevægelse.¹⁶⁸

At den borgerlige revolution i Tyskland kunne være forspillet til den proletariske, var altså ikke et udslag af, at den kapitalistiske samfundsformation var gerådet i forfald, men et udslag af, at det tyske bourgeoisie var henvist til

166 Karl Marx: "Bourgeoisiet og kontrarevolutionen", *Neue Rheinische Zeitung*, 15. december 1848; MEUS, bd. 1, 61-64.

167 Karl Marx: "Zur Kritik der Hegel'schen Rechts-Philosophie. Einleitung" (1844), MEGA, bd. I/2, p. 182.

168 Karl Marx und Friedrich Engels: *Det kommunistiske partis manifest* (februar 1848); MEUS, bd. 1, p. 58.

at skulle fuldføre sin progressive mission under historiske betingelser, i et *historisk miljø*, hvor den kapitalistiske produktionsmåde var etableret, og hvor den kapitalistiske samfundsformations modsigelser altså var fuldt udfoldede, et historisk miljø som slog det tyske bourgeoisie med skræk og lamelse.

Begrebet om det historiske miljø, dvs. begrebet om dialektikken mellem det almene og det enkelte i den økonomiske samfundsformations udvikling, refererer til sameksistensen i rum og tid af sociale organismer på forskellige udviklingsstadier.¹⁶⁹ Men begrebet refererer ikke blot til vekselvirkningen mellem sociale organismer med en bestemt territorial eksistens eller for den sags skyld til regioner, lokalsamfund eller andre territorialt definerede enheder i de sociale organismer. Den samme dialektik gør sig gældende inden for en samfundsformations totalitet, i relationen mellem dens strukturelementer. Den gør sig således gældende i relationen mellem produktionsgrenene inden for en samfundsformation. Et eksempel. Den specifikt kapitalistiske produktionsmåde etableres først i og med opkomsten af den store industri. Først da ledsages kapitalakkumuleringen ikke af en proportional vækst i efterspørgslen efter arbejdskraft. I og med opkomsten af maskineriet - og dermed dannelsen af den specifikt kapitalistiske produktionsmåde - frembringer kapitalakkumuleringen en industriel reservearmé, der gennem sit tryk på den aktive arbejderarmé sikrer kapitalens despoti. Derved reproducerer den kapitalistiske produktionsproces det grundlæggende produktionsforhold i den kapitalistiske samfundsformation. "Dette er den absolutte, almene lov for den kapitalistiske akkumulation".¹⁷⁰ Den teknologiske udvikling forløber imidlertid ikke synkront. Den industrielle revolution brød igennem inden for en enkelt produktionsgren, bomuldsindustrien. Den derved opståede specifikt kapitalistiske produktionsmådes indflydelsessfære var imidlertid ikke begrænset til bomuldsindustrien. Dens bevægelseslov havde en almen funktion; den gælder alment for alle produktionsgrenene inden for den kapitalistiske samfundsformation. Det pres på arbejds løn og arbejdsbetingelser, det kapitalistisk anvendte maskineri udøver, gør sig universelt gældende, også i produktionsgrenene baseret på håndværk og manufaktur, f.eks. "hjemmeindustrien". I kraft af dette pres bliver anvendelse af maskineri derfor mindre rentabelt i disse grenene. Den industrielle revolution i én enkelt produktionsgren frembringer således, i kraft af denne enkelte produktionsgrens derved betingede *almene* funktion i den kapitalistiske samfundsformation, et historisk miljø, der *hæmmer* den teknologiske udvikling i andre produktionsgrenene.¹⁷¹

3.4. Historiens struktur

Hvordan kan "overspring" være mulige? Hvorfor genfindes den almene formationsprogression ikke i de enkelte sociale organismer som stadier i deres

169 Marx henviste i denne forstand direkte til indholdet af begrebet det historiske miljø i 1857: "Sekundært og tertiært, overhovedet afledte, overførte, ikke oprindelige produktionsforhold. Her spiller internationale forhold ind." (Karl Marx: "Einleitung" (august 1857); MEGA, bd. II/1.1, p. 43).

170 Karl Marx: *Das Kapital*, bd. 1 (1867, 2. udg. 1873); MEW, bd. 23, pp. 668-670, 673-675.

171 *Ibid.*, pp. 485-486, 494-499.

individuelle udvikling? Hvorfor kan en social organisme i sin individuelle udvikling "overspringe" alment nødvendige formationstrin? Hvorfor fremtræder den verdenshistoriske kontinuitet som lokalhistorisk diskontinuitet? Forklaringen må søges i verdenshistoriens struktur.

3.4.1. De antagonistiske udviklingsformers historiske funktion

Samfundets spaltning i klasser var en udviklingsform for den økonomiske samfundsformation. For at fremhæve dette anvendte Marx i udkastene til brevet til Vera Zasulic] fra 1881 en tredelt periodisering af verdenshistorien: primær formation, sekundær formation, en "højere form" af den primære formation.¹⁷² Den sekundære formation omfatter de antagonistiske samfundsformationer, mens de primære formationer er henholdsvis ursamfundsformationen og den kommunistiske samfundsformation. Denne tredeling repræsenterer intet brud i formationsteoriens udvikling, idet den, hvad kriterierne for periodisering angår, er fuldstændig identisk med den grundlæggende distinktion mellem antagonistiske og ikke-antagonistiske formationer i forordet fra 1859. Pointen ved tredelingen er for det første, at den eksplicit inkluderer ursamfundsformationen i rækken af udviklingsformer i den økonomiske samfundsformations udvikling,¹⁷³ og for det andet, at den fremhæver, at "suiten" af antagonistiske samfundsformationer blot har karakter af en historisk nødvendig, men forbigående overgangsform. Inddelingen fremhæver med andre ord kommunismens historiske nødvendighed.¹⁷⁴

172 Jvf. Karl Marx: Tre udkast til et brev til V. I. Zasulic] (marts 1881), Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 3, pp. 269, 271, 273, 278, 282. - Denne tredelte periodisering af den økonomiske samfundsformations udvikling må ikke forveksles med Marx' henvisning et enkelt sted i det første udkast til brevet til "primære, sekundære, tertiære o.s.v. typer" inden for en given formation (ibid., p. 269 n.). At der dette sted er tale om specifikke udviklingsstadier inden for en formation, e.g. agrarkommunen, fremgår tydeligt af den pågældende passage ("ligesom i geologiske formationer er der i historiske formationer en hel række primære, sekundære, tertiære o.s.v. typer") såvel som af en række andre, meningsmæssigt tilsvarende passager i manuskriptet i øvrigt, f.eks.: "den arkaiske samfundsformation [udviser] en række forskellige typer, som markerer forskellige på hinanden følgende epoker" (ibid., p. 278). Et andet eksempel: "De primitive fællesskaber er ikke alle skåret over samme læst. Tilsammen danner de derimod en række samfundsmæssige grupperinger, som er forskellige mht. type og tidsalder, og som angiver successive udviklingsfaser" (ibid., p. 280).

173 Som anført fik Marx først i 1868 og især i 1879-82 solidt videnskabeligt belæg for sin hypotese om ursamfundsformationen.

174 Den tredelte inddeling implicerer desuden, at overgangen fra den kapitalistiske til den kommunistiske formation ikke - i henseende til formationsovergangens verdenshistoriske betydning og dens gennemgribende karakter - er analog med overgangen fra den feudale til den borgerlige revolution, men snarere er analog med overgangen fra ursamfundsformationen til klassesamfundet. Etableringen af den kommunistiske samfundsformation på sit eget materielle grundlag, udviklingen af den specifikt kommunistiske produktionsmåde (til forskel fra det socialistiske stadiums produktionsmåde) forudsætter, "at den kuende underordning af individerne under arbejdsdelingen og dermed også modsætningen mellem åndeligt og legemligt arbejde er forsvundet", og "at arbejdet er blevet ikke blot et middel til livets opretholdelse, men selve det første livsbehov" (Karl Marx: "Randglossen zum Programm der deutschen Arbeiterpartei" (april-maj 1875), MEGA, bd. I/25, p. 15). Arbejdet kan først opnå denne karakter, når "1) dets samfundsmæssige karakter er givet", og når "2) det har videnskabelig karakter og samtidig er alment arbejde, ikke anstrengelse af mennesket som en bestemt dresseret naturkraft, men som et subjekt, der i produktionsprocessen ikke blot fremtræder i en naturlig, naturgroet form, men som en alle naturkræfter styrende aktivitet."

Selv om historien fremstår som et bassin fyldt med blod og slam, er spaltningen af samfundet i klasser ikke baseret på vold. Alene den kendsgerning, at udbytterne ifølge sagens natur til enhver tid udgør et forsvindende mindretal, betyder, at spaltningen af samfundet i klasser ikke kan forklares med henvisning til voldsanvendelse. Samfundets spaltning i klasser har haft en økonomisk funktion. Volden har været det uafvendelige ledsagefænomen til udbytningen. I de førkapitalistiske, antagonistiske samfundsformationer blev merarbejdet rigtignok tilegnet ved "ikke-økonomisk tvang": tribut, tiende, hoveri.¹⁷⁵ Men denne "ikke-økonomiske tvang" var blot den form, den økonomisk nødvendige udbytning nødvendigvis måtte antage. Tilegnelse af merarbejdet må antage form af "ikke-økonomisk tvang", når de umiddelbare producenter ikke er adskilt fra produktionsmidlerne. På dette grundlag er voldsanvendelse med andre ord et nødvendigt træk ved samfundsformationens økonomiske bevægelsesform.¹⁷⁶

Antagonistiske formationer er nødvendige udviklingsformer, så længe "*de fås ikke-arbejde*" er en betingelse for udviklingen af "det menneskelige hoveds almene kræfter".¹⁷⁷ Det vil sige, så længe udviklingen af de samfundsmæssige produktivkræfter sker og må ske i form af fortsat uddybning af arbejdsdelingen;¹⁷⁸ så længe fremskridtet således er betinget af kuende underordning af individerne under arbejdsdelingen,¹⁷⁹ og så længe fremskridtet altså kun kan ske på individernes bekostning.¹⁸⁰ Klassesamfundet er altså baseret på en historisk forbigående, antagonistisk modsætning mellem menneskehedens *almene* interesser og den *enkelte* producents umiddelbare interesser. Eftersom det almene kun kan eksistere i det enkelte, må menneskehedens almene interesse under disse omstændigheder bæres af en særlig klasse, hvis medlemmer har kontant og materiel egoistisk interesse i at fremme den almene udvikling.

(Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857-58); MEGA, bd. II/1.2, p. 499.) Etableringen af den specifik kommunistiske produktions-måde forudsætter med andre ord den gennemgribende omvæltning af arbejdets karakter, som den begyndende videnskabeligt-tekniske revolution indebærer.

175 Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857-58); MEGA, bd. II/1.2, pp. 241 f. og Karl Marx: *Das Kapital*, bd. 3 (1864-65); MEW, bd. 25, p. 799.

176 Jvf. Karl Marx: *Zur Kritik der politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863)*, MEGA, bd. II/3.5, pp. 1836 f. og Karl Marx: *Das Kapital*, bd. 3 (1864-65); MEW, bd. 25, pp. 635 f., 798 f. - De "personlige afhængighedsforhold", der karakteriserer førkapitalistiske samfundsformationer, er blot karaktermasker for produktionsforholdene. Da individerne som individer umiddelbart er vokset sammen med ejendommen, er de som individer bestemt til at være bærere af bestemte produktionsforhold, der således fremtræder som personlige. Jvf. Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857-58); MEGA, bd. II/1.1, pp. 94-97, 391, 439.

177 Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857-58); MEGA, bd. II/1.2, p. 581.

178 Friedrich Engels: *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft. ["Anti-Dühring"]* (1878); MEW, bd. 20, p. 271.

179 Karl Marx: "Randglossen zum Programm der deutschen Arbeiterpartei" (april-maj 1875); MEGA, bd. I/25, p. 15.

180 "Det er i virkeligheden kun med det største spild af individuel udvikling, at udviklingen af menneskene alment bliver sikret i de historiske epoker, der går forud for en socialistisk forfatning for menneskeheden." (Karl Marx: *Zur Kritik der politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863)*; MEGA, bd. II/3.1, p. 327.)

Uden den kapitalistiske formations mellemkomst kunne den moderne storindustri således ikke være blevet udviklet:

"Der skal ikke nogen særlig skarpsindighed til at begribe, at maskinerne [...] kun kan opstå i modsætning til det levende arbejde, som en for det levende arbejde fremmedejendom, og som en fjendtlig magt over for det; dvs. at maskinerne må fremstå over for arbejdet som kapital."¹⁸¹

Det kapitalistiske lønarbejde, den "mest ekstreme form for fremmedgørelse", er derfor "et nødvendigt gennemgangspunkt". Den indeholder "i sig selv, men endnu kun i fordrejet og omvendt form [...] opløsningen af alle bornerte forudsætninger for produktionen [...] og skaber de fuldstændige, materielle betingelser for den totale, universelle udvikling af individets produktivkræfter."¹⁸² Med den kapitalistiske samfundsformation "afsluttes derfor det menneskelige samfunds forhistorie."¹⁸³ Eller med andre ord: "Samfundet finder nu engang først sin ligevægt, når det drejer om arbejdets sol."¹⁸⁴

De antagonistiske samfundsformationer har altså en historisk progressiv funktion, dvs. de er momenter i en totalitet, der *lovmæssigt* bevæger sig fra lavere til højere former.

3.4.2. En "naturhistorisk udviklingsproces"

Udtrykket "en naturhistorisk proces" henviser ikke alene til den materielle betingethed af de samfundsmæssige processer overhovedet, men til den materielt betingede, lovmæssige udvikling af den økonomiske samfundsformation fra lavere til højere former.

Marx og Engels havde en dybt historisk opfattelse af naturen. Materien udvikler sig fra lavere til højere eksistensformer.¹⁸⁵ Denne opfattelse blev videnskabeligt bekræftet med offentliggørelsen af Darwins *Arternes oprindelse* i 1859. Den mekanistiske verdensanskuelse, der betragtede materiens bevægelser som blotte overfladekrusninger, reversible og altså historieløse processer i en verden i fundamental ligevægt, var dermed gendrevet.¹⁸⁶

Der skulle imidlertid gå mange årtier, før den mekanistiske verdensopfattelse for alvor blev anfægtet i de øvrige naturvidenskabelige discipliner. Modstanden mod den historiske forståelse af materien har hentet sin styrke

181 Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857-58); MEGA, bd. II/1.2, p. 699.

182 Ibid., p. 417.

183 Karl Marx: *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft* (1859); MEGA, bd. II/2, p. 101.

184 Karl Marx: "Nachwort" (1875) til *Enthüllungen über den Kommunisten-Prozess zu Köln*, MEW, bd. 18, p. 570.

185 Friedrich Engels: *Ludwig Feuerbach og den klassiske tyske filosofis udgang* (1886); MEUS, bd. 2, pp. 371-373. Jvf. tillige Friedrich Engels: *Dialektik der Natur* (1873-86); MEGA, bd. I/26, p. 107.

186 I et brev til Engels fra den 19. december 1860 skrev Marx således om Darwins bog, som han netop havde læst, at "dette er bogen, der indeholder det naturvidenskabelige grundlag for vort standpunkt" (MEW, bd. 30, p. 131). Tilsvarende skrev han den 16. januar 1861 til Lassalle, at den udgør det "naturvidenskabelige grundlag for den historiske klassekamp" (ibid., p. 578). Jvf. endvidere Friedrich Engels: "Einleitung" (1875-76) til *Dialektik der Natur* (1873-86); MEGA, bd. I/26, pp. 67-87.

fra den borgerlige ideologis fordomme. For en klasse, der ser sig konfronteret med udfoldelsen af en revolutionær verdensproces og har måttet bivåne den uafvendelige fødsel og udvikling af en ny og højere samfundsformation, må den blotte tanke om materiens lovmæssige og irreversible udvikling fra lavere til højere eksistensformer være modbydelig og utålelig. Helt i overensstemmelse med den borgerlige apologis klassiske motiv, åndelig forevigelse af kapitalismen, er parolen derfor: Forandring er mulig, men den er tilfældig; udviklingen fra lavere til højere former er helt tilfældig; der findes ingen udviklingslove. Eller med den formulering en af de mest indflydelsesrige borgerlige filosoffer i vort århundrede, Karl R. Popper, har givet parolen: "efter vor opfattelse kan der ikke eksistere historiske love".¹⁸⁷ Forestillingen om historiske love er ifølge Popper ren overtro. Thi "hvad den borgerlige bevidsthed ikke kan magte, er ifølge det nypositivistiske videnskabsbegreb forbudt som uvidenskabeligt".¹⁸⁸ Borgerskabet frygter med rette videnskaben. I sin frådende iver efter at uddrive den historiske materialisme forkaster Popper enhver udviklingsteori.¹⁸⁹ Under devisen "man kan ikke lave omelet, uden at slå æg i stykker", ofrer Popper den biologiske evolutionsteori for at komme marxismen til livs: "Udviklingen af livet på jorden eller af det menneskelige samfund er en enestående historisk proces".¹⁹⁰ Den biologiske evolutionsteori er iflg. Popper ikke "en universel lov", men et afgrænset og specifikt historisk udsagn af samme status som sætningen: "Charles Darwin og Francis Galton havde en fælles bedstefar". Hvad Popper derfor kalder "evolutionshypotesen", er, hævder han, blot "et særligt (eller mere præcist: enestående) historisk udsagn om et antal jordiske dyr og planters herkomst".¹⁹¹ Så sent som i 1970 forfægtede selv en så fremragende biolog som Jacques Monod dette standpunkt, idet han hævdede, at den biologiske evolution godt nok er en empirisk kendsgerning, men en helt usandsynlig kendsgerning.¹⁹² Man fristes til at sige: en mirakuløs kendsgerning. Eller som Heidegger har formuleret det: "Nu kan kun en Gud redde os".¹⁹³

187 Karl R. Popper: *The Open Society and its Enemies*, vol. 2 (1945, rev. udg. 1952, 1962, 1966); p. 264. Sml. *ibid.*, p. 322.

188 András Gedö: *Philosophie der Krise*, Berlin 1978, p. 11.

189 Dette illustrerer rigtigheden af, hvad András Gedö siger om nypositivismens verifikationsprincip (fremført af Popper m.fl.): "Denne radikalisme tilintetgør sammen med metafysikken også naturvidenskaben. Naturlove kan ej heller udledes logisk af iagttagelsesudsagn" (András Gedö: *Philosophie der Krise* (1978), p. 27). Dette er helt i tråd med Heisenbergs vurdering af den videnskabelige betydning af dette princip: "under et sådant forbud ville man heller ikke kunne forstå kvantemekanikken". Sagen er naturligvis den, at nypositivismens metodologiske forbudssætninger ikke er generaliseringer af metoder, der anvendes i praktisk videnskabeligt arbejde, men en ideologisk spændetrøje, videnskaben forsøges iført af diverse "chefideologer". Borgerskabet frygter med fuld ret videnskaben og den videnskabelige analyse. Som alle andre klasser i forfald er det derfor karakteriseret ved "tåget skepticisme" (V. I. Lenin: "Noch eine Vernichtung des Sozialismus" (marts 1914); *Werke*, bd. 20, pp. 181-204, her p. 192; jvf. *ibid.*, p. 195).

190 Karl R. Popper: *The Poverty of Historicism* (1957); New York 1964, p. 108.

191 *Ibid.*, pp. 106 f.

192 Jacques Monod: *Tilfældigheden og nødvendigheden. Et essay om den moderne biologis naturfilosofi* (1970); København 1971

193 Bourgeoisiets ideologer bruger altid pluralis majestatis. Når de siger "vi", "os" og "menneskene", mener de naturligvis blot den klasse, hvis interesse de forfægter. Læses deres udgydelser på den måde, bliver de pludselig en kilde til indsigt: "Nu kan kun en Gud redde bor-

Udviklingen er ikke en usandsynlig, enkeltstående kendsgerning. Den er lovmæssig.¹⁹⁴ Det er en dybt historisk opfattelse af naturen, og altså netop ikke den mekanistiske verdensopfattelse, der ligger bag udtrykket "en naturhistorisk proces". Med udtrykket menes med andre ord, at den økonomiske samfundsformation opfattes som et selvorganiserende materielt system, der lovmæssigt udvikler sig fra lavere til højere bevægelsesformer.

Det menneskelige samfunds udvikling fra lavere til højere former er intet mirakel. Den forudsætter ikke et overjordisk, mystisk subjekt.¹⁹⁵

"Hånen mod historien, respektløsheden over for menneskehedens udvikling er helt på modpartens side", dvs. den kristne historieopfattelse... "Vi gør krav på historiens indhold, men vi ser ikke i historien 'guds' åbenbaring, men menneskets og kun menneskets. [For] at se artens udvikling, dens uopholdelige fremskridt, dens stadigt mere sikre sejr over den enkeltes ufornuft, dens overvindelse af alt tilsyneladende umenneskeligt, dens hårde, men resultatrige kamp med naturen indtil den endelige tilkæmpelse af den frie, menneskelige selvbevidsthed, indsigten i menneskets enhed med naturen [...], for at erkende alt dette i sin storhed har vi ikke nødvendigvis først at indføre abstraktionen om en 'gud' og tilskrive denne alt smukt, stort, ophøjet og sandt menneskeligt; vi behøver ikke denne omvej [...]."¹⁹⁶

Samfundsforhold eksisterer ikke ved siden af, foran eller bagved menneskenes gensidige (materielt betingede) forholdene sig til hinanden. Lovene eksisterer ikke bag ved eller over forholdene. Fremskridtet er den kumulative effekt af millioner af menneskers stædige, daglige, som oftest sejrige kamp med naturen. Fremskridt og historie er prædikat, ikke subjekt.

"Historien gør intet, den 'besidder ingen uhyre rigdom', den 'udkæmper ingen kampe'! Det er derimod *mennesket*, det virkelige, levende menneske, der gør det alt sammen, besidder og kæmper; det er f.eks. ikke 'historien', der bruger menneskene som middel, for at realisere *sine* mål - som var den en aparte person; men den er *intet* andet end menneskenes virksomhed i forfølgelsen af deres mål."¹⁹⁷

Men netop derfor, netop fordi fremskridtet ikke er åbenbaringen af en overhistorisk lov, men derimod den kumulative effekt af millioner af men-

gerskabet". Sandt nok! Tilsvarende bør Sartres berømte proklamation: "Helvede, det er de andre", læses som: "Helvede, det er de andre småborgere", hvilket er uomtvisteligt sandt.

194 I løbet af de sidste 10-15 år er en ægte historisk anskuelsesmåde trængt dybt ind i de naturvidenskabelige discipliner. Den ledende kraft i denne teoretiske revolution er belgieren Ilya Prigogine. Se f.eks. hans *From Being to Becoming. Time and Complexity in the Physical Sciences*, San Francisco 1980. En relativt populær diskussion findes i Ilya Prigogine og Isabelle Stengers: *Den nye pagt mellem mennesket og universet* (1984), Århus 1985. En bredt anlagt fremstilling af den moderne naturvidenskabs resultater anskuet ud fra dette standpunkt findes i Erich Jantsch: *Die Selbstorganisation des Universums*, München 1982. En marxistisk diskussion af denne - i dobbelt forstand - historiske revolution i naturvidenskaberne findes f.eks. i Herbert Hörz und Karl-Friedrich Wessel: *Philosophische Entwicklungstheorie*, Berlin 1983.

195 Den "kapitallogiske" ideolog, Helmut Reichelt tilskriver Marx en sådan mysticisme. Med henvisning til Marx' bemærkning, at England i Indien har været "historiens ubevidste redskab" ("Det britiske herredømme i Indien", *New York Daily Tribune*, 25. juni 1853, Marx-/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 1, p. 180), siger Reichelt, at England dermed tildeles "den rolle, der var tiltænkt verdensåndens forretningsfører i Hegels filosofi." (Reichelt: *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx* (1970), pp. 263 f.) Reichelt overser bekvemt, at Marx var materialist, og at "historien" for Marx ikke er en tænkt totalitet, men en reelt eksisterende totalitet, frembragt gennem individernes materielle virksomhed.

196 Friedrich Engels: "Die Lage Englands. 'Past and Present' by Thomas Carlyle, London 1843" (1844); MEW, bd. 1, pp. 545 f.

197 Karl Marx og Friedrich Engels: *Die heilige Familie...* (1845); MEW, bd. 2, p. 98.

neskers virksomhed, forløber den økonomiske samfundsformations udvikling asynkront, ujævnt, forbundet med lejlighedsvis tilbageslag.

Altså: Den økonomiske samfundsformation udvikler sig lovmæssigt fra lavere til højere former i kraft af overførslen af produktivkræfter fra generation til generation. Den økonomiske samfundsformations specifikke form på et bestemt udviklingsstade er bestemt af karakteren af det system af produktivkræfter, samfundsformationen er udviklingsform for. En antagonistisk formations eksistens er således betinget af dens progressive historiske funktion som udviklingsform for produktivkræfterne i en bestemt fase. Den har en historisk funktion. En antagonistisk formation vil således ikke nødvendigvis opstå og udvikle sig i en social organisme, hvis denne i kraft af det historiske miljø kan overtage den pågældende formations frugter i form af kundskaber, videnskab, teknik, "overførte produktionsforhold" etc. Formationen ville i så fald ikke have nogen historisk funktion i den pågældende sociale organisme.

Historien er altså ikke monoton.

I grove træk kan logikken i den historiske udviklings mangfoldighed fremstilles på følgende vis:¹⁹⁸

Ursamfundsformationens fællesejendom er en overordentligt tilpasningsdygtig form, fordi overensstemmelsen mellem produktionsforholdene og produktivkræfterne tilvejebringes uden at afficere privat ejendom derfor uden at fremmane "privatinteressens furier". Ursamfundets fællesejendom er derfor en overordentligt overlevelsedygtig form.¹⁹⁹ Ursamfundsformationen var således udviklingsformen for gennemgribende omvæltninger af produktivkræfterne, først og fremmest opkomsten af agerbrug og kvægavl. Kommunen kunne - uden at blive sprængt - med lethed absorbere kvalitativt nye produktivkræfter, så længe det kollektive arbejde forblev grundlaget.

På grund af det kollektive arbejdes nødvendighed og dermed den kollektive ejendoms styrke opstår klassesamfundet historisk - og kan klassesamfundet historisk kun opstå - i den patriarkalske udbytterformations skikkelse, dvs. en samfundsform, hvor agrarkommunens fællesejendom formelt er intakt, men hvor kommunerne tilhører et højere, særligt kollektiv, et palads eller et tempel, der tilegner sig agrarkommunernes merprodukt. Typisk er det denne formation, der afløser ursamfundet. Bortset fra Europa, finder man overalt denne samfundsformation som ursamfundets afløsningsform: Egypten, Vestasien, Centralasien, Indien, Kina og Østasien, Sydøstasien, Mellemamerika, Afrika og Polynesien. Da den patriarkalske udbytterformation er baseret på formel opretholdelse af (og subsumtion af) agrarkommunen, støder den videre udvikling af privatejendommen i denne samfundsformation imidlertid på fællesejendommens skranker.

Men er den patriarkalske udbytterform først etableret som et verdenssystem, frembringes et særegent historisk miljø for udviklingen af de omgivende sociale organismer tilhørende den primære formation (stammer af jæger-

198 Jvf. i øvrigt Irmgard Sellnow m.fl.: *Weltgeschichte bis zur Herstellung des Feudalismus*, Berlin 1977, og J. Herrmann: *Spuren des Prometheus* (1975).

199 Marx bemærkede således, at "primitive fællesskabers levedygtighed uden sammenligning var større end de semitiske, græske, romerske osv. og a fortiori [endnu større end] de moderne kapitalistiske samfunds" (Karl Marx: Tre udkast til et brev til V. I. Zasulic] (marts 1881), Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 3, p. 269).

samlere, frie agrarkommuner). For det første udvides formationens udstrækning gennem erobring og kolonisering. For det andet virker centrets økonomiske samkvem med de sociale organismer i periferien (handel) opløsende på den kollektive ejendom. For det tredje - og især - kan kommunerne i periferien overtage centrets civilisatoriske resultater i form af f.eks. videnskab, skriftsprog, fremstillingsteknologi (e.g. bronze- og jernmetallurgi), transportteknologi, krigskunst. Dette særegne historiske miljø modererer fællesskaberne i periferien, inducerer en opløsning af agrarkommunens "naturgroede fællesvæsen". I disse fællesskaber opstår derved den "antikke form", udgangsproduktionsforholdet for slaveholderformationen. Denne revolutionære omvæltning finder først sted i Middelhavsområdet, hvorfra formen breder sig østpå, helt til Centralasien. Formationens udbredelse er imidlertid begrænset til dette relativt begrænsede område. Dens verdenshistoriske betydning er dog ikke mindre af den grund. Slaveholderformationens historiske funktion består i, at den frembyder anderledes progressive rammer for udviklingen af privatejendommen, og at den - efter at være blevet verdenshistorisk center - frembringer et særegent historisk miljø for *sin* periferi, først og fremmest de germanske stammer. Den inducerer derved igen - på samme vis - en opløsning af det "naturgroede fællesvæsen" hos fællesskaberne i periferien, men nu på et højere udviklingsniveau. Derved opstår den "germanske form", udgangsproduktionsforholdet for den feudale formation. Det feudale verdenssystems centrum opstår i Vesteuropa, især Nordfrankrig og England. Dermed opstod endelig en formation, der - fordi det "naturgroede fællesvæsen" her var i fremskreden opløsning - gjorde det muligt for privatejendommen at slå helt igennem. Den lille jordejendom bukkede under i kampen med den store jordejendom. Vejen var dermed banet for den ekspropriation af de umiddelbare producenter, den totale adskillelse af arbejde og ejendom, der er grundlaget for den kapitalistiske samfundsformation.

Som anført indskrænkede den antikke slaveholderformationens udbredelse sig til Middelhavsområdet og Mellemøsten. Ikke desto mindre opstod den feudale formation også i Kina (Tang-dynastiet), uafhængigt af det "antikke" verdenssystem i Middelhavsområdet og Mellemøsten. Betyder det, at den antikke slaveholderformation udgør en "blindgyde"?²⁰⁰ Den er naturligvis en "blindgyde" i den forstand, at den - som alle samfundsformationer i menneskehedens "barndom" er det - er dømt til undergang. Men at den udgjorde en revolutionerende udviklingsform i den økonomiske samfundsformationens udvikling, kan ikke betvivles. Dens verdenshistoriske rolle fremgår således af den kendsgerning, at den feudale formation i Kina - selv om den var opstået tidligere -, blev hæmmet i sin udvikling af ikke overvundne former fra den patriarkalske udbytterformation. "Uden antikt slaveri, ingen moderne socialisme."²⁰¹

"Altså, begivenheder som har slående ligheder, men foregår i historisk forskellige miljøer, fører til helt forskelligartede resultater. Ved at studere hver af disse udviklinger for sig, ved derpå at sammenligne dem, finder man let frem til nøglen til disse fænomener,

200 Dette synspunkt er fremført i Kurt Jacobsen: *Den antikke slaveri*, Århus 1982.

201 Friedrich Engels: *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft*. ["*Anti-Dühring*"] (1878); MEW, bd. 20, p. 168.

Karl Marx / Friedrich Engels:
Verdensmarkedet. Udvalgte artikler, breve m.v., bd. 3,
København 1988

men det gør man derimod aldrig med en hovednøgle af en almen historiefilosofisk teori,
hvis højeste dyd er, at den er overhistorisk.”²⁰²

202 Karl Marx: Udkast til brev til redaktionen af *Ote estvennyja Zapiski* (november 1877),
Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 3, p. 251.

4. Formationsteorien i det historiske miljø

Vi har set, at formationsteorien bygger på en dybt materialistisk og dybt dialektisk forståelse af forholdet mellem det almene og det enkelte, at den materialistiske historieopfattelse, mellem det logiske og det historiske, og at Marx og Engels' sene historie-teoretiske betragtninger ikke indebærer noget brud med formuleringen af formationsteorien i forordet fra 1859. Et spørgsmål står imidlertid tilbage: Ændrede Marx og Engels opfattelse af den kapitalistiske samfundsformations historiske placering fra 1847-1859 og til 1877-1881? Hvad er indholdet i, at Marx og Engels tilsyneladende vurderede kapitalismens historiske rolle forskelligt i 1848 og i 1877? Svaret er, at den historiske situation i 1877 og frem var fundamentalt forskellig fra situationen i 1848. Den kapitalistiske samfundsform havde i 1848 endnu ikke udspillet sin progressive funktion. I 1877 var forfaldet derimod synligt. Der skete ikke noget brud i den marxistiske teoris udvikling, men derimod skete der et brud i den kapitalistiske samfundsformations udvikling.

Endnu i 1858 var det Marx og Engels' vurdering, at den kapitalistiske samfundsformation ikke havde kulmineret.

"Vi kan ikke komme udenom, at det borgerlige samfund for anden gang har oplevet sit 16. århundrede, af hvilket jeg håber, det i lige så høj grad betyder graven for det, som det oprindelige 16. århundrede, at det blev vakt til live. Det borgerlige samfunds egentlige opgave er etableringen af verdensmarkedet, i det mindste i omrids, samt en produktion der hviler på denne basis. Eftersom kloden er rund, synes dette at være fuldført med koloniseringen af Californien og Australien samt åbningen af Kina og Japan."²⁰³

Men i 1877 var situationen en fundamentalt anden end i 1848. I 1872 refererede Marx og Engels således til "den kløft, der skiller os fra 1847".²⁰⁴ Den kapitalistiske produktionsmåde var etableret i global målestok. I Vesteuropa var den kapitalistiske produktionsmåde nu ikke længere indskrænket til England og Frankrig. I Nordamerika havde bourgeoisiet besejret den på slaveri beroende produktionsmåde, og den kapitalistiske storindustri udfoldede sig i uhørt målestok. I Rusland var livegenskabet ophævet og udviklingen af kapitalistiske produktionsforhold under hastig udvikling. Overgangen til den monopolistiske kapitalisme var indledt. Den proletariske revolutions epoke var under modning. Arbejderklassen optrådte i de udviklede kapitalistiske lande som en politisk magtfaktor.²⁰⁵ Endelig havde Pariserkommunen vist det franske bourgeoisie forrådnelse og kontrarevolutionære sindelag.²⁰⁶

Samme år som Marx skrev sit brev til *Ote estvennyja Zapiski*, i 1877, skrev Engels sin kritik af den småborgerlige socialist Dühring. Værket, der blev til med Marx' medvirken, havde programmatisk karakter og blev offent-

203 Marx til Engels, 8. oktober 1858; Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 3. pp. 85 f.

204 Karl Marx og Fr. Engels: "Forord til den tyske udgave 1872" af *Det kommunistiske partis manifest* (24. juni 1872); MEUS, bd. 1, pp. 19-20, her p. 20.

205 Jvf. f.eks. Fr. Engels: "The Working Men of Europe in 1877", *The Labor Standard*, 3.-31. marts 1878; MEGA, bd. I/25, pp. 129-146.

206 Jvf. Karl Marx: *The Civil War in France (First Draft)* (1871), MEGA, bd. I/22, pp. 53-56; *The Civil War in France (Second Draft)* (1871), *ibid.*, pp. 99-105, 114-117, samt *The Civil War in France. Address of the General Council of the International Working-Men's Association* (1871), *ibid.*, pp. 137 f., 153-158.

liggjort som føljeton i det tyske socialdemokratiske partiorgan. I en central passage skrev Engels:

“afskaffelsen af de sociale klasser [har] til forudsætning en udviklingsgrad af produktionen, på hvilken tilegnelsen af produktionsmidlerne og produkterne og dermed en særlig samfundsklasses politiske herredømme, monopol på dannelse og åndelig føring, ikke blot er blevet overflødig, men også økonomisk, politisk og intellektuelt en hindring for udviklingen. Dette punkt er nu nået.”²⁰⁷

I juni samme år skrev Engels tilsvarende i en artikel om Marx’ politiske og videnskabelige livsværk:

“Men denne undersøgelse af historien [...] fører også naturligt til den erkendelse, at endog det sidste påskud for en adskillelse af menneskene i herskende og beherskede, udbyttere og udbyttede, er forsvundet i hvert fald i de mest fremskredne lande som følge af de i nutiden så kolossalt øgede produktionskræfter; at det herskende storborgerskab har opfyldt sin historiske mission, at det ikke længere er samfundets ledelse voksen og endog er blevet en hindring for historiens udvikling, hvad handelskriserne og navnlig det sidste store krak og industriens trykkede stilling i alle lande beviser; at den historiske ledelse er gået over til proletariatet [...]; og at de samfundsmæssige produktivkræfter, som er vokset bourgeoisiet over hovedet, kun venter på, at det organiserede proletariat skal overtage dem [...].”²⁰⁸

Samtidig, i 1870’erne var en revolutionær omvæltning i Rusland tydeligvis under udvikling.²⁰⁹ Hvilken skæbne ville der blive den til del? Var Rusland forudbestemt til at skulle gennemleve det kapitalistiske regimes rædsler? Ville den russiske agrarkommune kunne danne basis for en anden udviklingsvej end den kapitalistiske? Som allerede anført konkluderede Marx og Engels, at Rusland havde mulighed for at “undgå alle det kapitalistiske regimes pinsler”.

Begrundelsen var trefoldig. Den russiske agrarkommune blev for det første formationsteoretisk bestemt som tilhørende den primære formation eller ursamfundsformationen, nærmere bestemt ursamfundsformationens sidste stadium. “Som sidste fase af den primitive samfundsformation er landbrugs-kommunen på samme tid overgangsfasen til den sekundære formation, altså overgang fra det samfund, der er baseret på fællesejendom, til et samfund, der er baseret på privatejendom”.²¹⁰ I kraft af sine placering i sekvensen af udviklingsformer i den økonomiske samfundsformations udvikling er agrarkommunens produktionsforhold karakteriseret ved en dualisme, der reflekterer overgangen fra fællesejendom til privatejendom.²¹¹ Der er således tale om et system karakteriseret ved fælles ejendom til jorden på den ene side og

207 Friedrich Engels: *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft*. [“Anti-Dühring”], (1877-78); MEW, bd. 20, p. 263.

208 Fr. Engels: “Karl Marx” (juni 1877), *Volks-Kalender*, Braunschweig 1878; MEGA, bd. I/25, pp. 100-111, her p. 109.

209 Jvf. f.eks. Fr. Engels: “Om de sociale tilstande i Rusland”, *Der Volksstaat*, 16.-21. april 1875; Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 3, pp. 237-247. Jvf. tillige Fr. Engels: “Sul movimento socialista in Germania, Francia, Stati Uniti e Russia”, *La Plebe*, den 22. januar 1878; MEGA, bd. I/25, pp. 119-120. (MEW, bd. 19, pp. 113-115).

210 Karl Marx: Tre udkast til et brev til V. I. Zasulic] (marts 1881), Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 3, p. 282.

211 Jvf. Wolfgang Küttler: “Der gesellschaftliche Formationsprozeß als Dialektik von Gemeineigentum und Privateigentum...”, i: Engelberg und Küttler (red.): *Formationstheorie und Geschichte* (1978), pp. 227-292.

privat produktion og tilegnelse på den anden side.²¹² "Dens konstitutive form muliggør følgende alternativ: enten sejrer privatejendoms-elementet over det kollektive element, eller sidstnævnte sejrer over førstnævnte". "Alt afhænger af det historiske miljø, den befinder sig i."²¹³

For det andet var den russiske kommunes historiske situation fundamentalt forskellig fra den, der oprindeligt var gældende for de primitive fællesskaber i Vesteuropa, idet den russiske kommune eksisterede samtidig med den kapitalistiske produktion, som behersker verdensmarkedet. Rusland kunne dermed tilegne sig dennes positive landvindinger og inkorporere dem i kommunen. "Den befinder sig således i et historisk miljø, hvor samtidigheden med den kapitalistiske produktion giver den alle betingelserne for kollektivt arbejde." Den fælles ejendom til jorden i den russiske agrarkommune giver den "en naturlig basis for kollektiv tilegnelse", mens dens sameksistens med den kapitalistiske produktion kan give den de nødvendige betingelser for kooperativt landbrugsarbejde i stor målestok.²¹⁴

For det tredje blev det historiske miljø bestemt som radikalt forskelligt fra situationen i 1848 eller i 1858. Den kapitalistiske samfundsformation var i begyndende forfald. Bourgeoisiet var ikke længere den historisk ledende klasse. Den russiske kommune var således ikke blot samtidig med den kapitalistiske produktion, men den havde "overlevet en periode, hvor samfundssystemet endnu fremtrådte intakt", og den "oplever dette system - i Vesteuropa såvel som i De forenede Stater - i kamp med både videnskaben og folkemasserne og med selve de produktivkræfter, det frembringer", "en krise som vil ende med den kapitalistiske produktion endeligt og med, at det moderne samfund vender tilbage til en højere form af den mere arkaiske type - den kollektive produktion og tilegnelse". Den russiske kommune havde altså overlevet indtil et tidspunkt, hvor den historiske epoke, hvis indhold er overgangen til den kommunistiske samfundsformation, forestod. De folkeslag, hos hvem den kapitalistiske produktion var mest udviklet, i Europa og Amerika, hagede "efter at bryde dens lænker og erstatte den kapitalistiske produktion med en højere form af den arkaiske ejendomsform, dvs. den kommunistiske ejendom".²¹⁵

Uden dette specifikke historiske miljø ville Rusland have været henvist til på egen hånd at "udarbejde de økonomiske landvindinger, som Vesteuropa har opnået gennem en lang række udviklinger helt fra det primitive fællesskab til den nuværende tilstand. Der ville ikke [...] være nogen tvivl om, at fællesskaberne ville være skæbnesvangert dømt til undergang med udviklingen af det russiske samfund". I og med det specifikke historiske miljø, der var bestemt af den tilstundende overgang fra den økonomiske samfundsformations sidste antagonistiske form til den primære formations højere form, den kommunistiske samfundsformation, kunne den russiske kommune imid-

212 Karl Marx: Tre udkast til et brev til V. I. Zasulic] (marts 1881), Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 3, pp. 268 f., 278 f., 281 f.

213 Ibid., Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 3, pp. 269, 282.

214 Ibid., pp. 266, 270, 277, 273, 282 f.

215 Ibid., pp. 267, 271, 273, 277.

Karl Marx / Friedrich Engels:
Verdensmarkedet. Udvalgte artikler, breve m.v., bd. 3,
København 1988

lertid “blive det umiddelbare udgangspunkt for det nye økonomiske system, som det moderne samfund stræber hen imod”.²¹⁶

Marx og Engels kunne således konkludere:

“i Rusland finder vi, ved siden af hurtigt opblomstrende kapitalistisk svindel og tilløb til borgerlig jordejendom, at over halvdelen af jorden er i bøndernes fælleseje. Spørgsmålet er så: kan den russiske obs[C]ina, en ganske vist stærkt undergravet form for det urgamle fælleseje af jorden, gå direkte over i den højere form, det kommunistiske fælleseje? Eller må det omvendt først gennemløbe den samme opløsningsproces, som er indholdet i Vesteuropas historiske udvikling?

Det eneste svar herpå, som kan gives i dag, er følgende: hvis den russiske revolution bliver signalet til en proletarisk revolution i Vesteuropa, sådan at begge kompletterer hinanden, så kan det nuværende russiske fælleseje af jorden tjene som udgangspunkt for en kommunistisk udvikling.”²¹⁷

Denne konklusion og den analyse, der førte frem til den, frembyder intet brud med formationsteorien, således som denne f.eks. blev skitseret i omrids i forordet fra 1859, men en konsekvent anvendelse af formationsteorien på en bestemt social organisme i et bestemt historisk miljø.

216 Ibid., pp. 277, 283.

217 Karl Marx og Fr. Engels: “Forord til den russiske udgave 1882” af *Det kommunistiske partis manifest* (21. januar 1882); MEUS, bd. 1, pp. 21 f.

5. Formationsteoriens udvikling

Formationsbegrebet er som vist et konkret-almment begreb. Det gør det muligt at forstå de lovmæssigheder, der gør sig gældende i en given social organismes udvikling. Ikke blot ved at begribe den givne sociale organisme som blot en realisering af den almene formationstype, dvs. som en instantiation af en abstrakt-almen type, hvis almene egenskaber den derfor deler, men ved tillige at kunne forklare den enkelte sociale organismes specifikke og individuelle træk på basis af dens placering i tid og rum. Formationsteorien degraderer ikke det konkrete til en inkarnation af et alment princip. Den degraderer ikke den empiriske forskning til indsamling af illustrationsmateriale. Den muliggør tværtimod en teoretisk reproduktion af den enkelte sociale organismes konkrete realitet.²¹⁸ Den muliggør altså, med Lenins udtryk, "en konkret analyse af en konkret situation".

Formationsteorien er en fuldgyldig videnskabelig teori. Den materialistiske historieopfattelse, der i 1840'erne blev udarbejdet som en dristig og genial hypotese, blev bevist i og med udarbejdelsen af teorien om den kapitalistiske samfundsformations bevægelseslov. Som enhver anden videnskabelig teori er formationsteorien imidlertid ufuldstændig.

Materien er uendeligt mangfoldig. Enhver foreteelse er i universel, alsidig, levende sammenhæng med enhver anden.

"En flod og *dråberne* i denne flod. Enhver dråbes position, dens forhold til de andre; dens sammenhæng med de andre; retningen af dens bevægelse; hastigheden; bevægelsens bane [...]. Bevægelsens sum. Begreberne som *fastholdelse* af enkelte sider af bevægelsen, af de enkelte dråber [...], af den enkelte '*strømme*' etc. Dette omtrent verdensbilledet i Hegels 'Logik' - ganske vist minus den gode Gud og det absolutte."²¹⁹

Hegel bemærkede således, at "lovens rige er den *rolige* afbildning af den eksisterende eller fremtrædende verden". Hertil udrød Lenin: "Dette er en fremragende materialistisk og vidunderligt træffende (med ordet 'rolige') bestemmelse. Loven tager det rolige - og derfor er loven, enhver lov, snæver, ufuldstændig, omtrentlig"²²⁰

Den videnskabelige erkendelse er derfor en uendelig proces. "Den menneskelige tænkning fordyber sig uophørligt fra fremtoningen til det væsentlige, fra det væsentlige af så at sige første orden til det væsentlige af anden orden osv. *uden ende*".²²¹ Vor erkendelse bevæger sig altså i retning af stadig

218 Formationsteoriens rolle i den historiske forskningsproces har været diskuteret indgående de sidste 10-20 år. For en oversigt over diskussionen, jvf. Klaus Naumann: *Ökonomische Gesellschaftsformation und historische Formationsanalyse*, Köln 1983. En række centrale bidrag til diskussionen er samlet i Klaus Naumann (red.): *Ökonomische Gesellschaftsformationen. Theorie und Geschichte*, (Theorie und Methode, bd. V), IMSF, Frankfurt am Main 1984. - Som et særdeles vigtigt bidrag til afklaring af formationsanalysens teori og metode må fremhæves Wolfgang Küttler: *Lenins Formationsanalyse der bürgerlichen Gesellschaft in Rußland vor 1905. Ein Beitrag zur Theorie und Methode historischer Untersuchung von Gesellschaftsformationen*, Berlin 1978.

219 V. I. Lenin: Konspekt zu Hegels "Wissenschaft der Logik" (sept.-dec. 1914); *Werke*, bd. 38, p. 137.

220 Ibid., p. 141 f.

221 V. I. Lenin: Konspekt zu Hegels "Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie" (1915); *Werke*, bd. 38, p. 239.

dybere indsigt i den forstand, at vi opnår indsigt i stadig mere omfattende sammenhænge. Således er den videnskabelige erkendelses udvikling forløbet på alle felter. Formationsteorien vil selvfølgelig ikke udgøre nogen undtagelse.

Den historiske og samfundsvidenskabelige forskning vil naturligvis uophørligt berige formationsteorien - herunder teorien om den kapitalistiske samfundsformations politiske økonomi - med stadig mere "finkornet" viden. En stadig mere konkret teoretisk reproduktion af samfundslivets uendeligt mangfoldige realitet bliver derved mulig.

Formationsteorien er imidlertid også åben over for ny teoretisk indsigt, erkendelse af dybere sammenhænge, formulering af mere almene love.

For det første fordi teorien om de førkapitalistiske samfundsformations politiske økonomi - trods stærke ansatser hos Marx og Engels og trods en omfattende international diskussion over flere årtier - stadig ikke er realiseret. Analysen af de førkapitalistiske samfundsformations bevægelseslove vil givetvis, når den resulterer i systematiske teoridannelser - åbenbare almene sammenhænge i det menneskelige samfunds udvikling, som idag knap kan anes, og den vil dermed bidrage til at føre formationsteorien til "det væsentlige af anden orden".

Endnu dybere og mere omfattende indsigt i den økonomiske samfundsformations udvikling vil for det andet resultere af den videre udvikling af den kommunistiske samfundsformation og af den dermed forbundne uddybede indsigt i dennes politiske økonomi. Eftersom den kommunistiske samfundsformation er den mest udviklede og den mest mangfoldige historiske produktionsorganisation, og eftersom "de mest almene abstraktioner" kun opstår "ved den rigeste konkrete udvikling", vil "de kategorier, der udtrykker dens forhold, forståelsen af dens struktur", give "indblik i strukturen og produktionsforholdene i alle de samfundsformer, der er gået til grunde, med hvis brokker og elementer, det dannedes; hvorfra det slæber endnu til dels uovervundne rester videre i sig; hvoraf blotte antydninger har udviklet sig til artikulerede betydninger etc."²²² Dette stadium i formationsteoriens udvikling er påbegyndt. Udviklingen af teorien om den kommunistiske samfundsformations politiske økonomi har allerede, - ikke mindst i kraft af den videreudvikling af den politiske økonomis metodologi, der har været påkrævet til dette formål, - givet dybere indsigt i lovene for den økonomiske samfundsformations udvikling.

Juni 1987

Litteratur

- Backhaus, Hans-Georg: "Zur Dialektik der Wertform" (1965), i Alfred Schmidt (red.): *Beiträge zur marxistischen Erkenntnistheorie*, Frankfurt am Main 1969, pp. 128-152.
- Bernstein, Eduard: *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie* (1899); Hamburg 1969.
- Engelberg, Ernst und Wolfgang Küttler (red.): *Formationstheorie und Geschichte. Studien zur historischen Untersuchung von Gesellschaftsformationen im Werk von Marx, Engels und Lenin*, Berlin 1978.
- Engels, Friedrich til Karl Marx, 19. november 1844; MEW, bd. 27, p. 12.
- Engels, Friedrich: "Die Lage Englands. 'Past and Present' by Thomas Carlyle, London 1843" (1844); MEW, bd. 1, pp. 545 f.
- Engels, Friedrich: "Frankrigs fremtrængen i Nordafrika", *The Northern Star*, 22. januar 1848; Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 1, pp. 37-39.
- Engels, Friedrich: "Bevægelse i 1847", *Deutsche-Brüsseler-Zeitung*, 23. januar 1848; Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 1, p. 34.
- Engels, Friedrich: "Om de sociale tilstande i Rusland", *Der Volksstaat*, 16.-21. april 1875; Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 3, pp. 237-247.
- Engels, Friedrich: "Karl Marx" (juni 1877), *Volks-Kalender*, Braunschweig 1878; MEGA, bd. I/25, pp. 100-111.
- Engels, Friedrich: "Sul movimento socialista in Germania, Francia, Stati Uniti e Russia", *La Plebe*, den 22. januar 1878; MEGA, bd. I/25, pp. 119-120. (MEW, bd. 19, pp. 113-115).
- Engels, Friedrich: "The Working Men of Europe in 1877", *The Labor Standard*, 3.-31. marts 1878; MEGA, bd. I/25, pp. 129-146.
- Engels, Friedrich: *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft. ["Anti-Dühring"]* (1877-78); MEW, bd. 20.
- Engels, Friedrich: *Dialektik der Natur* (1873-86); MEGA, bd. I/26.
- Engels, Friedrich: "Einleitung" (1875-76) til *Dialektik der Natur* (1873-86); MEGA, bd. I/26, pp. 67-87.
- Engels, Friedrich: *Ludwig Feuerbach og den klassiske tyske filosofis udgang* (1886); MEUS, bd. 2, pp. 371-373.
- Gedö, András: *Philosophie der Krise*, Berlin 1978.
- Hegel, G. W. F.: "Wer denkt abstrakt?" (1807); *Werke*, bd. 2, Frankfurt am Main 1970, pp. 575-581.
- Hegel, G. W. F.: *Wissenschaft der Logik* (1812-16); bd. 1-2; *Werke*, Frankfurt am Main 1969, bd. 5-6.
- Herrmann, Joachim: *Spuren des Prometheus. Der Aufstieg der Menschheit zwischen Naturgeschichte und Weltgeschichte*, Leipzig 1975 (4. udg. 1982).
- Herrmann, Joachim: *Die Menschwerdung. Zum Ursprung des Menschen und der menschlichen Gesellschaft*, Berlin 1984.
- Hörz, Herbert und Karl-Friedrich Wessel: *Philosophische Entwicklungstheorie*, Berlin 1983.
- Iljenskov, E. V.: *Die Dialektik des Abstrakten und Konkreten im "Kapital" von Karl Marx* (1960), Vestberlin 1979.
- Jacobsen, Kurt: *Den antikke slaveri*, Århus 1982.
- Jahn, Wolfgang: "Die Entwicklung der Ausgangskategorie der politischen Ökonomie des Kapitalismus in den Vorarbeiten zu Marx' 'Kapital'", i: Roland Nietzold (red.): *...unsrer Partei einen Sieg erringen. Studien zur Entstehungs- und Wirkungsgeschichte des "Kapitals" von Karl Marx. Ein Sammelband*, Berlin 1978, pp. 66-79.

Karl Marx / Friedrich Engels:
Verdensmarkedet. Udvalgte artikler, breve m.v., bd. 3,
København 1988

- Jahn, Wolfgang und Dieter Noske: "Zu einigen Aspekten der Entwicklung der Marxschen Forschungsmethode der politischen Ökonomie in den Londoner Heften (1850-53)", *Marx-Engels Jahrbuch*, Dietz Verlag, Berlin 1983, pp. 121-147.
- Jantsch, Erich: *Die Selbstorganisation des Universums*, München 1982.
- Jungnickel, Jürgen: "Die Ausarbeitung der Theorie von der ökonomischen Gesellschaftsformation und die Theorie des relativen Mehrwerts (1861 bis 1863)", *Marx-Engels-Jahrbuch*, bd. 7, Berlin 1984, pp. 254-282.
- Kelle, V. og M. Kovalzon: *Historisk materialisme* (1978), København-Moskva 1982.
- Kosolapov, R. I.: *Socialism: Questions of Theory* (1975), Moskva 1979.
- Kuzminov, I. I.: *Abriß der politischen Ökonomie des Sozialismus · Methodologie* (1971, 1974), Berlin 1976.
- Küttler, Wolfgang: "Der gesellschaftliche Formationsprozeß als Dialektik von Gemeineigentum und Privateigentum...", i: Engelberg und Küttler (red.): *Formationstheorie und Geschichte* (1978), pp. 227-292.
- Küttler, Wolfgang: "Totalität und Heterogenität konkret-historischer Gesellschaften. Zur Theoriegeschichte und methodologischen Bedeutung des Begriffs 'uklad' im Werk Lenins", *Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig*, bd. 32, 1980, pp. 109-125.
- Küttler, Wolfgang: *Lenins Formationsanalyse der bürgerlichen Gesellschaft in Rußland vor 1905. Ein Beitrag zur Theorie und Methode historischer Untersuchung von Gesellschaftsformationen*, Berlin 1978.
- Leakey, Richard og Roger Lewin: *Folket ved søen. Om menneskets oprindelse, natur og fremtid* (1978), København 1982.
- Lenin, V. I.: *Materialisme og empiriokriticisme. Kritiske bemærkninger om en reaktionær filosofi* (1909); København 1970.
- Lenin, V. I.: "Noch eine Vernichtung des Sozialismus" (marts 1914); *Werke*, bd. 20, pp. 181-204.
- Lenin, V. I.: Konspekt zu Hegels "Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie" (1915); *Werke*, bd. 38, p. 239.
- Lenin, V. I.: Konspekt zu Hegels "Wissenschaft der Logik" (sept.-dec. 1914); *Werke*, bd. 38, Berlin 1964.
- Lenin, V. I.: "Zur Frage der Dialektik" (1915); *Werke*, bd. 38, p. 340.
- Marx, Karl: *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie* (1843); MEGA, bd. I/2, p. 98.
- Marx, Karl: "Zur Kritik der Hegel'schen Rechts-Philosophie. Einleitung" (1844), MEGA, bd. I/2, p. 182.
- Marx, Karl: *Filosofiens elendighed. Svar på elendighedens filosofi af Hr. Proudhon* (1847); Paludans Forlag, København 1973.
- Marx, Karl: "Bourgeoisiet og kontrarevolutionen", *Neue Rheinische Zeitung*, 15. december 1848; MEUS, bd. 1, 61-64.
- Marx, Karl: *Lønarbejde og kapital* (1849); MEUS, bd. 1, p. 84.
- Marx, Karl: "Det britiske herredømme i Indien", *New York Daily Tribune*, 25. juni 1853, Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 1, p. 180
- Marx, Karl: "De fremtidige resultater af det britiske herredømme i Indien", *New York Daily Tribune*, 8. august 1853; Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 1, p. 217.
- Marx, Karl: "Einleitung" (august 1857); MEGA, bd. II/1.1, p. 21.
- Marx, Karl: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857-58), MEGA, bd. II/1.1-1.2.
- Marx, Karl til Ferd. Lassalle, 22. februar 1858 (MEW, bd. 29, p. 551).
- Marx, Karl til Ferd. Lassalle, 11. marts 1858 MEW, bd. 29, p. 554).
- Marx, Karl til Friedrich Engels, 4. april 1858 (MEW, bd. 29, p. 312).
- Marx, Karl til Friedrich Engels, 8. oktober 1858; Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 3, pp. 85 f.
- Marx, Karl: *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Urtext* (1858), MEGA, bd. II/2.

- Marx, Karl: *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft* (1859); MEGA, bd. II/2.
- Marx, Karl til Friedrich Engels, 19. december 1860, MEW, bd. 30, p. 131.
- Marx, Karl til Ferd. Lassalle, 16. januar 1861, MEW, bd. 30, p. 578
- Marx, Karl: *Zur Kritik der politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863)*, MEGA, bd. II/3.1-3.6.
- Marx, Karl: *Das Kapital*, bd. 2 (1864-65), MEW, bd. 24.
- Marx, Karl: *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses* (1864); Frankfurt am Main 1969.
- Marx, Karl: *Das Kapital*, bd. 3 (1864-65); MEW, bd. 25.
- Marx, Karl til J. B. Schweitzer, 24. januar 1865; MEUS, bd. 1, p. 386.
- Marx, Karl: *Das Kapital*, bd. 1 (1867, 2. udg. 1873), MEW, bd. 23.
- Marx, Karl til Friedrich Engels, 14. marts 1868 (MEW, bd. 32, p. 42)
- Marx, Karl til Friedrich Engels, 25. marts 1868 (ibid., pp. 51-52).
- Marx, Karl: *The Civil War in France (First Draft)* (1871), MEGA, bd. I/22, pp. 53-56.
- Marx, Karl: *The Civil War in France (Second Draft)* (1871), MEGA, bd. I/22, pp. 99-105, 114-117.
- Marx, Karl: *The Civil War in France. Address of the General Council of the International Working-Men's Association* (1871), MEGA, bd. I/22, pp. 137 f., 153-158.
- Marx, Karl: "Nachwort" (1875) til Enthüllungen über den Kommunisten-Prozess zu Köln, MEW, bd. 18, p. 570.
- Marx, Karl: "Randglossen zum Programm der deutschen Arbeiterpartei" (april-maj 1875), MEGA, bd. I/25.
- Marx, Karl: Udkast til brev til redaktionen af *Ote estvennyja Zapiski* (november 1877), Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 3, p. 251.
- Marx, Karl: Tre udkast til et brev til V. I. Zasulic] (marts 1881), Marx/Engels: *Verdensmarkedet*, bd. 3, p. 269.
- Marx, Karl: *The Ethnological Notebooks of Karl Marx (Studies of Morgan, Phear, Maine, Lubbock)*, udgivet af Lawrence Krader, Assen 1974
- Marx, Karl: *Karl Marx über Formen vorkapitalistischer Produktion. Vergleichender Studien zur Geschichte des Grundeigentums 1879-80*, udgivet af Hans-Peter Harstick, Frankfurt am Main-New York 1977.
- Marx, Karl und Friedrich Engels: *Die heilige Familie...* (1845); MEW, bd. 2, p. 98.
- Marx, Karl und Friedrich Engels: *Die deutsche Ideologie...* (1845-46); MEW, bd. 3, p. 423.
- Marx, Karl und Friedrich Engels: *Die deutsche Ideologie. Kritik der neuesten deutschen Philosophie...* (1845-46); kap. 1, i: Karl Marx / Friedrich Engels: *Ausgewählte Werke in sechs Bänden*, Berlin 1972, bd. 1.
- Marx, Karl og Friedrich Engels: *Det kommunistiske partis manifest* (februar 1848); MEUS, bd. 1.
- Marx, Karl og Friedrich Engels: "Forord til den tyske udgave 1872" af *Det kommunistiske partis manifest* (24. juni 1872); MEUS, bd. 1, pp. 19-20, her p. 20.
- Marx, Karl og Friedrich Engels: "Forord til den russiske udgave 1882" af *Det kommunistiske partis manifest* (21. januar 1882); MEUS, bd. 1, pp. 21 f.
- Marx, Karl og Friedrich Engels: *Udvalgte skrifter*, bd. 1-2, København 1952 (MEUS).
- Marx, Karl und Friedrich Engels: *Gesamtausgabe*, Berlin 1975 ff. (MEGA).
- Karl Marx - Friedrich Engels: *Verdensmarkedet. Avisartikler, breve m.v. 1847-1895*, Redigeret af Kjeld Schmidt og Morten Thing, Århus 1977, bd. 1.
- Karl Marx - Friedrich Engels: *Verdensmarkedet. Avisartikler, breve m.v. 1847-1895*, Redigeret af Kjeld Schmidt og Morten Thing, Århus 1977, bd. 2.
- Karl Marx - Friedrich Engels: *Verdensmarkedet. Avisartikler, breve m.v. 1847-1895*, Redigeret af Kjeld Schmidt og Morten Thing, København 1988, bd. 3.

Karl Marx / Friedrich Engels:
Verdensmarkedet. Udvalgte artikler, breve m.v., bd. 3,
København 1988

- Monod, Jacques: *Tilfældigheden og nødvendigheden. Et essay om den moderne biologis naturfilosofi* (1970); København 1971.
- Morgan: *Ancient Society*
- Müller, Manfred: *Auf dem Wege zum "Kapital". Zur Entwicklung des Kapitalbegriffs von Marx in den Jahren 1857-1863*, Berlin 1978.
- Naumann, Klaus: *Ökonomische Gesellschaftsformation und historische Formationsanalyse*, Köln 1983.
- Naumann, Klaus (red.): *Ökonomische Gesellschaftsformationen. Theorie und Geschichte*, (Theorie und Methode, bd. V), IMSF, Frankfurt am Main 1984.
- Neusüß, Christel: *Imperialismus und Weltmarktbevægung des Kapitalismus*, Erlangen 1972.
- Pedersen, N. H.: "Produktion og udbytning i førkapitalismen", *Den jyske historiker*, bd. 14, Århus 1978.
- Pokrytan, A. K.: *Produktionsforholdene og økonomiske love af Socialismen. En metodisk studie til analyse og til teori* (1971), Berlin 1973.
- Pokrytan, A. K.: *Das Historische und das Logische in der ökonomischen Theorie des Sozialismus* (1978); Berlin 1981, p. 38.
- Popper, Karl R.: *The Open Society and its Enemies*, vol. 1-2 (1945, rev. udg. 1952, 1962, 1966); New York 1967.
- Popper, Karl R.: *The Poverty of Historicism* (1957); New York 1964.
- Prigogine, Ilya: *From Being to Becoming. Time and Complexity in the Physical Sciences*, San Francisco 1980.
- Prigogine, Ilya og Isabelle Stengers: *Den nye pagt mellem mennesket og universet* (1984), Århus 1985.
- Reichelt, Helmut: *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx*, Frankfurt am Main - Wien 1970.
- Rosdolsky, Roman: *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen 'Kapital'. Der Rohentwurf des 'Kapital' 1857-58*, Frankfurt am Main - Wien 1968, pp. 74, 92, 581.
- Rosdolsky, Roman: "Einige Bemerkungen über die Methode des Marxschen 'Kapital' und ihre Bedeutung für die heutige Marxforschung", i: Walter Euchner und Alfred Schmidt (red.): *Kritik der politischen Ökonomie heute. 100 Jahre 'Kapital'*, Frankfurt am Main - Wien 1968, pp. 9-21.
- Rozenal, M. M.: *Die dialektische Methode der politischen Ökonomie von Karl Marx* (1967), Vestberlin 1973.
- Rozenal, M. M. (red.): *Geschichte der dialektischen Logik* (1971), Berlin 1974.
- Ruben, Peter: "Über Methodologie und Weltanschauung der Kapitallogik", *Sozialistische Politik*, nr. 42, Vestberlin 1977.
- Schanz, Hans-Jørgen: *Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status*, Århus 1973.
- Schmidt, Alfred: "Zum Erkenntnisbegriff der Kritik der politischen Ökonomie", i: Euchner und Schmidt (red.): *Kritik der politischen Ökonomie heute. 100 Jahre 'Kapital'* (1968), pp. 30-57.
- Schulz, Gerhard und Viktor Stoljarow: "Zur Frage des Materialismus in der politischen Ökonomie des Sozialismus", *Wirtschaftswissenschaft*, 21. årg., nr. 5, maj 1973, pp. 641-656, her p. 647.
- Sellnow, Irmgard et al.: *Weltgeschichte bis zur Herstellung des Feudalismus*, Berlin 1977.
- Semjonov, Ju. I.: "Die ökonomische Gesellschaftsformation" (1978), i: Nikolai Drjachlow et al. (red.): *Kategorien des historischen Materialismus. Studien zur Widerspiegelung gesellschaftlicher Entwicklungsprozesse in philosophischen Begriffen*, Berlin 1978, pp. 85-101.
- Sismondi: *Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population*, Paris 1827.

- Sofri, Gianni: *Über asiatische Produktionsweise. Zur Geschichte einer strittigen Kategorie der Kritik der politischen Ökonomie*, Frankfurt am Main 1969.
- Stalin, J.: "Om dialektisk og historisk materialisme" (september 1938), i *Leninismens problemer* (1940), København 1949, pp. 530-556.
- Stalin, J.: *Socialismens økonomiske problemer i Sovjetunionen* (1952); København 1952.
- Stiehler, Gottfried: *Der Idealismus von Kant bis Hegel. Darstellung und Kritik*, Berlin 1970.
- Stiehler, Gottfried: *Gesellschaft und Geschichte. Grundlagen und Triebkräfte des historischen Fortschritts*, Berlin 1974.
- Sørensen, Curt: *Marxismen og den sociale orden*, Århus 1976.
- Söder, Günter: "Zu einigen methodologischen Aspekten der marxistisch-leninistischen Theorie der ökonomischen Gesellschaftsformation", *Wirtschaftswissenschaft*, 23. årg., nr. 10, oktober 1975, pp. 1441-1452.
- Warnke, Camilla: "Lenins Dialektik-Konzept und links-radikale Imperialismus-Deutungen", *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, bd. 27, nr. 3, 1979, pp. 288-299.
- Østergaard, Uffe: "Studiet af førkapitalistiske samfundsforhold - mulighed og relevans. Teoretiske og metodiske problemer", *Den jyske historiker*, bd. 6, 1976.